

**O'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWL
BILIMLENDIRIW MINISTRLOGI**

**BERDAQ ATINDAG'I
QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK UNIVERSITETI**

"FINANSLAR" KAFEDRASI

"BANK ISI " PA'NINEN

lektsiya tekstleri

Lektsiya tekstlerin du`zgen:

Sh. Paxratdinova

Pikir bildirgen Sanaatqurılısbank QQ filialı basqarıwshısı Tolepov T.T.

No`kis-2008

Kirisiw

Bank sistemasi bazar ekonomikasiniñ birden bir a'hmiyetli strukturasi. Banklerdin rawajlanıwı tovar o'ndirisi ha'm rawajlanıwı menen parallel tu'rde xa'm tig'iz baylanista rawajlanıp otiradi.

Bunda bankler aqshalay esaplasıwları alıp baradı, xojalikları kreditlestiredi xa'm kapitaldin bo'listiriliwinde da'lda'lıshı xızmetin alıp baradı.

O'zbekstanda ekonomikanı reformalastiriwda ha'm bazar ekonomikasına o'tiwde finans sistemasinin rawajlanıwı qa'ddi ayırıqsha a'hmiyetke iye. Du'n'ya ju'zlik ta'jiriybege qarag'anda ma'mleketin finans sistemasi qanshelli joqari rawajlang'an bolsa, sol ma'mleketler ekonomikalıq o'simnin ayırıqsha joqari ha'm bir qa'lipli ko'rsetkishlerine erisiwine mu'mkinshilik aladı ha'm bul ma'mleketler ekonomikanin ha'r kiyli dag'darislari, o'zgerislerine turaqli bola aladı. Bank sistemasi, finans sistemasinin a'hmiyetli bo'legi bolganlıktan, bizin ma'mleketimizde olardin rawajlanıwı hu'kimet basshilarinin ayırıqsha itibari astında bolıp otir. Bul diqqat ma'mleketlik nizamlardin ha'm tag'i basqa qarar ha'm pa'rmanlardin qabil etiliwı menen a'melge asiriladı.

Bul pa'ndi «Finans» qa'niygeliginde u'yreniwdegi tiykarǵı maqset bank sistemasında jumis alıp bara alatug'in jetik qa'niyge tayarlaw bolıp esaplanadı. Sonin menen birge tek g'ana bank operatsiyaları menen tanistiriw emes, al bazar ekonomikasi nizam ha'm qag'iydalarına tiykarlang'an ka'rxananin kreditlik-esaplasıw mexanizmin u'yreniwge qaratilg'an.

Pa'nnin tiykarǵı maqseti to'mendegiler:

1. Kommertsıyalıq bank haqqında tu'sinik beriw ha'm onin sho'lkemlestiriliwin ha'm du'zilisın u'yreniw.

2. Banklerdin xızmetinin printsiplerin ha'm funktsiyaların u'yreniw.

3. Oraylıq Bank ha'm onin tiykarǵı funktsiyaların u'yreniw.

4. Bank resursların ha'm olardı payda etiw jolların u'yreniw.

5. Kreditlik sistemada banklerdin rolin ashıp ko'rsetiw.

6. Kommertsıyalıq banklerdin sirtqi ekonomikalıq xızmetin u'yreniw h.t.b.

«Bank isi» pa'ni u'yrenilip atirg'an basqa pa'nler menen tig'iz baylanista. Bul predmetin tiykari «Aqsha, kredit ha'm bankler» pa'ni bolıp esaplanadı ha'm ondag'i teoriyalıq bilimlerdi rawajlandiradı. Bul pa'ndi u'yrenip shig'iw ushin to'mendegi pa'nler boyınsha bilimler za'ru'r boladı. Misali: «Ka'rxanalar finansi», «Ma'mleketlik finansi», «Buxgalteriyalıq esap», «Xojalıq xızmetinin analizi» h.t.b.

O'zbekstan Respublikasi bank sistemasinin rawajlanıw tariyxına ko'z salsaq, O'zbekstan o'z g'a'rezsizligine eriswдин birinshi adimi etip o'z milliy aqsha birligi «sumnin» payda bolıwin esaplaymız. Milliy pul birliginin payda bolıwı qiyin ekonomikalıq sharayatlarda bolıp o'tti. Bul waqıtqa deyin uliwma «rubl» zonasında bolıwı ekonomikalıq za'ru'rlik bolg'an edi. Ma'mleketimizge kerekli finans strukturaları payda etildi.

1991 jili 15- fevralda qabil etilgen «Bank ha'm bank xızmeti haqqında» Nizam O'zbekstan ekonomikasinin rawajlanıwında tu'pkilikli burilis jasadı. Og'an muwapik Ma'mleketlik banktin O'zbekstan bo'limi, O'zbekstan Respublikasi Oraylıq Banki bolıp o'zgartildi. 1995 jili 21 - dekabrde qabil etilgen «Oraylıq bank haqqında» Nizam ha'm 1996 jili 25-aprelde o'zgerisler kirgizilip qabil etilgen, «Bank ha'm bank xızmeti haqqındag'i» Nizam Respublikamızdin bank xızmetinin xuqıyqiy tiykarların du'n'ya ju'zlik standartqa sa'ykeslestirdi. Bul nizamlardı islep shig'iwda Du'n'ya ju'zi valyuta fondı, Du'n'ya ju'zlik bank, xalıq aralıq finans

institutlari, sirt el Orayliq, Milliy ha'm Kommertsiyalliq bankleri qa'niygeleri qatnasti. Keyingi, o'zgeris kirgizilgen Nizamlarda Orayliq bankke altin ha'm valyuta rezervlerin saqlaw ha'm paydalaniw huqiqin beriw menen birge bank sistemasinin` rawajlaniwinin` ekinshi basqishi kommertsiyalliq banklerdin` xizmetinin` huqiyqiy tiykarlari aniqlandi.

Taza Nizamlar Orayliq banktin` monetar siyasatin ju'rgiziw ushin huqiyqiy baza boldi. Bul siyasat elimizdin` finans bazarinda bir qa'lipilikni ornatiw ha'm giperinflyatsiyani toqtatiw ushin xizmet kildi. 1993-94 jillari jilliq inflyatsiyanin` o'siw pa'ti 1300 protsent bolsa, 1996 jili 60 protsentke tu'sti. 1997 jili onin` ayliq mug'dari 2, 2 protsentke tu'sti ha'm ol aldin ala boljawlarg'a sa'ykes keldi.

Bunnan keyingi bank sektorin reformalastiriwdin` tiykarg'i bag'dari menshiklestiriwge qaratildi. 1997 jilg'a kelip banklerdin` barlig'i derlik aksionerlik boldi. 1997 jili 24 aprel'de shiqqan «Jeke kommertsiyalliq banklerdi payda etiwdi jetilistiriw ilajlari» haqqinda O'zbekstan Respublikasi Prezidentinin` pa'rmani kommertsiyalliq banklerdin` rawajlaniwinda u'lken burilis jasadi. Bul pa'rmanig'a sa'ykes O'zbekstan Respublikasi territoriyasinda jeke banklerdi ashiwg'a ruxsat berildi. Onin` sho'lkemlestiriwshilerinin` 50 protsentten ko'bisi fizikalik ta'repler bola aladi. Bul qarar elimizdin` bank sektorinda monopolizmda qisqartiw ushin islengen ha'reket boldi. Bank isinin` texnologiyaliq infrastrukturasindada bir qansha jan'aliqlar engizildi. Respublikamizda bankler araliq to'lemeler sistemasi payda boldi. Ol barliq kommertsiyalliq banklerdi ha'm onin` filiallarin o'z ishine qamtidi. 1996 jili mart ayinda O'zbekstannin` barliq regionlarinda payda bolg'an Esaplasiw Orayi Orayliq Bankten basqarilip turildi ha'm respublikamiz ishinde to'lemelerdin` o'tiwinin` waqtin bir neshe minutqa alip keldi.

Keyingi waqtlari Orayliq Bank kommertsiyalliq bankler menen birge elektron plastik kartochkalari ja'rdeminde naq pulsiz esaplasiw sistemasin payda etiw ha'm en jaydiriw joybari u'stinde jumis alip barip atir.

Xa'zirgi waqtqa kelip O'zbekstan Respublikasinda eki qa'ddili bank sistemasi qa'liplesken. O'zbekstan Respublikasi bank sistemasinda 20 dan aslam kommertsiyalliq bankler ha'reket etedi. Sonnan ko'pchilik bo'legi aksionerlik kommertsiyalliq bank, 6 jeke bank ha'm 5 kospa bankler.

Kommertsiyalliq banklerdin` xizmetin qadag'alaw ha'm qoyilma iyeleri menen aksionerlerdin` ma'plerin korg'aw maqsetinde Orayliq Bank bank sistemasinin` qadag'alawin a'melge asirip otiradi.

Orayliq bank ekonomikani basqariwda ha'm bank sistemasi u'stinen qadag'alawda ayriqsha a'hmiyetli rol` oynaydi. Sonliqtan onin` xizmeti arawli Nizam menen retlestiriledi. Orayliq banktin` huqiyqiy statusi, onin` maqseti, waziypalari ha'm huqiqlari «Orayliq Bank haqqinda» Nizamnin` 3 stat'yasinda aniqlang'an. Nizam boyinsha Orayliq banktin` basli maqseti bul milliy valyutanin` bir qa'lipiligin ta'miynlew bolip tabiladi. Pul-kredit siyasatin na'tiyjeli a'melge asiriw ushin Orayliq Bank xizmetinin` bir jilliq tiykarg'i bag'darlarin islep shig'adi. Ol Oliy Majliste tasdiqlang'annan keyin da'sturge kirgiziledi. Orayliq banktin` joqari organi bolip Orayliq Bank basqarmasi xizmet kiladi. Ol hu'kimettin` aqsha-kredit siyasatin a'melge asiriwda Orayliq Bank xizmetin basqarip otiradi.

Kommertsiyaliq banktin` Orayliq bank penen o'z-ara qatnashlari

Ma'mlekettin` birden bir aqsha-kredit sistemasinin` shegarasinda ha'r bir kommertsiyaliq banktin` xizmetin uliwma retlestiriw funktsiyasi Orayliq bankke ju'klengen.

Bul retlestiriw to'mendegilerdi ta'miynlewge mu'mkinshilik jaratadi:

- kommertsiyaliq banktin` xizmetlerinin` turaklastiriv ha`m finans jag`daylarin bekkemlewge;

- kreditlestiriv ma`seleleride banktin` xizmetlerin, ekonomikanin` rawajlaniuin ha`m ja`miyettin` turmis jag`daylarin ko`teriwdе, birinshi gezekte sheshiliwi kerek bolg`an ma`selelerge qaratiwg`a;

- ekonomikada pul aylanisin ilimiy tiykarda sho`lkemlestirivge.

Bunda Orayliq bank birinshi gezekte retlestiriv ha`m kadag`alawdin` ekonomikaliq metodlarinan paydalanadi ha`m tek sonnan keyin g`ana ayrim jag`daylarda administrativlik usillar qollaniladi.

Orayliq banktin` kommertsiyaliq bank penen o`z-ara qatnasiqlarin sho`lkemlestiriv ha`m kommertsiyaliq banktin` xizmetin` retlestiriv, sa`ykes bank nizamliqlari alip bariladi. Usig`an sa`ykes ekonomikadag`i sol uaqittag`i ju`zege kelgen jag`daylardi esapqa alip Orayliq bank kommertsiyaliq banktin` xizmetin to`mendegi ekonomikaliq usillar kompleksin paydalaniw joli menen retlestirip otiradi:

- kommertsiyaliq bankler ta`repinen Orayliq bankte jaylastirilg`an sha`rtli rezerv normasinin o`zgerisi.

- Orayliq banktin` kommertsiyaliq banklerge bergen kreditlerinin` ko`lemi ha`m kreditler boyinsha protsentlik stavkalardi o`zgertiw joli menen.

- bahali qag`az ha`m sirt el valyutasi menen operatsiyalar a`melge asiriv menen.

Normativlik xu`jjetlerge sa`ykes Orayliq bank rezerv fondin payda etedi. Bul fondlardin` qarjilari kommertsiyaliq bankler ta`repinen karxana ha`m mekemelerden tartilg`an qarjilarinin belgili bir bo`legin rezervlew esabinan payda etiledi ha`m olar kreditlik resurslar sipatinda paydalaniladi.

Bul qarjilardin` ko`pshilik bo`legi esapliq ag`imdag`i schetlarindag`i xojaliq org`anlarinin` bos qarjilar ha`m karxana, mekeme ha`m puha`ralardin` qoyilma ha`m depozit tu`rinde jaylastirg`an pul summalarinan turadi. Bul qarjilardin` quramina basqa banklerden aling`an kreditler kirgizilmeydi.

Sha`rtli rezerv fondindag`i qarjilardin` belgili bir bo`legi deponentlenedi, kreditlik resurslar sipatinda paydalanilmaydi. Sebebi bul kommertsiyaliq banklerge za`rurlik payda bolg`an uaqitta klienttin` aldinda o`z minnetlemelerin o`z uaqtida orinlaug`a mu`mkinshilik tuwdiradi.

Orayliq bank sha`rtli rezervlik normasin o`zgerte otirip, kommertsiyaliq banklerdin` kreditlik siyasatina ha`m aylanistag`i pul massasina ta`sir jasap otiradi. Usig`an sa`ykes, misali, sha`rtli rezerv normalarin kemeytiw kommertsiyaliq banklerge Orayliq banklerdin` payda etken, ja`mlegen kreditlerin resurslarinan toliq paydalaniug`a yag`niy ekonomikag`a kreditlik qarjilardi kirgiziliuin joqarilatadi. Biraq soni da aytip ketiw kerek, bunday siyasat aylanistag`i pul massasinin` kobeyiune alip keledi, ha`m o`ndiristin` pa`seyiui jag`dayinda inflyatsiyaliq protsesslerdi payda etedi.

Dun`ya ju`zlik bank praktikasinda sa`ykes sha`rtli rezerv normasi qoyilma ha`m depozitlerdin` tu`rine, ko`lemine ha`m muddetine baylanisli o`zgerip otiradi. Atap aytqanda, mu`ddetsiz qoyilmalar boyinsha klient o`zinin` pul qarjilarin ka`legen uaqitta aliwi mu`mkin, yamasa saqlaw mu`ddeti onsha ko`p baslag`an depozitler boyinsha ha`m summasi u`lken mug`dardag`i qoyilmalar boyinsha kommertsiyaliq bank o`inin` klienti aldinda ma`jburiyetlerin orinlaw qa`biliyeti to`menleydi. Sebebi usi resurslar esaplap beriletug`in kreditler boyinsha a`dette qaytariliw uaqiti uzaq boladi.

Sonliqtan usunday koyilmalardin` rezervlenetug`in bo`legi, uzaq mu`ddetke saqlaug`a qoyilg`an qoyilmalardin` rezervine qarag`anda bir qansha joqari boliwi kerek.

1996 jil 1 mart ku`nnen baslap barliq kommertsiyaliq bankler ushin sha`rtli rezerv normasi talap etiliwine depozitler ha`m bir jilg`a shekem qaytariliui kerek bolg`an qoyilmalar boyinsha 20 protsent, al bir jildan uzaq bolg`an muddetke 15 protsent etip belgilengen edi. Orayliq bank bul rezerv normasin azaytiw boyinsha bir kansha ila`jlar islemekte.

Sha`rtli rezerv normalarinin ko`lemine bank sistemasinin` rawajlaniw qa`ddi, uliwma ekonomikalik rawajlaniw da`rejesi ta`sir jasaydi.

Sha`rtli rezerv normasina qarjilardin` qoyiliui kommertsiyaliq bank ta`repinen ha`r kuni alip barilmag`anliqtan sirttan tartilg`an qarjilardi esaplag`anda sha`rtli rezerv normasin esapqa alg`an xalda onin` maksimal` shamasi na`zerde tutiliwi kerek.

Orayliq bankte rezervte saqlaniwi kerek bolatug`in qarjinin` qaldiqlarin ta`rtiplestiriw qanshelli jiyi ha`m operativ tu`rde alip barilsa, olardin` sa`ykesliginde sonshellik dal boladi. Ha`zirgi uaqitta bunday retlestiriw operatsiyalari Orayliq bank penen kommertsiyaliq bank penen birgelikte ha`r ayda bir marte a`melge asiriladi.

Kommertsiyaliq bankte kreditlik resurslar sipatinda tartilg`an klientlerdin` qarjilari buxgalteriyaliq balanstin sa`ykes schetlarinda esapta turadi. Rezervte saqlaniwi kerek bolg`an qarjilardin` qaldig`in ta`rtiplestiriw to`mendegishe alip bariladi. Kommertsiyaliq bank o`zinin` buxgalteriyaliq balansindag`i sa`ykes stat`yalardag`i qarji ha`m Orayliq bank ta`repinen belgilengen sha`rtli rezerv normasi tiykarinda birinshisin ekinshige kobeytiw arqali retlestiriw kerek bolg`an qarjilardin` ko`lemin esaplaydi. Aniqlang`an juwmaq burin rezervlengen qarji summasi menen salistiriladi.

Bul summa Orayliq banktin` bas basqarmasinda passiv balansliq schetta ha`r bir kommertsiyaliq bankke ashilg`an bo`lek esap betinde esapqa alinadi.

Eger rezervleniui kerek bolg`an qarji shamasi alding`i rezervlengen summadan ko`p bolsa onda retlestiriw juwmag`i boyinsha jetispegen bo`legi retlestiriw protsessi bolip otetug`in sa`neden eki is ku`ni dawaminda to`lem tapsiriqnaması ja`rdeminde Orayliq banktin` bas basqarmasina o`tkeriledi. Pul o`tkiziwi kommertsiyaliq bankte ashilg`an aktiv bank schetinin debetinen Orayliq banktin` bas basn`armasindag`i balansliq esap betinde kommertsiyaliq bank ushin ashilg`an esap betinin` kreditine alip bariladi.

O`zbekistan Respublikasinin Orayliq bank esaplang`an summani sa`ykes kommertsiyaliq bank penen sha`rtli rezerv normalarin esapqa alip xaqiyqiy rezervlengen qarji ko`lemi menen salistiradi. Kommertsiyaliq banktin` rezervtegi qarji summasi tek g`ana ol bank likvidatsiya etilgen jag`dayda yag`niy jabilg`an jag`dayda g`ana tolig`i menen qaytariladi.

Kommertsiyaliq bank ha`m Orayliq bank arasindag`i ekonomikalik qatnasiqlar ha`m kommertsiyaliq banktin` xizmetin retlestiriw protsessi bul banklerge oraylastirilg`an kreditlik resurslarda beriw na`tiyjesinde de a`melge asiriladi. Ayrim kommertsiyaliq banklerdin` o`zlerinde ja`mlegen ha`m sirttan tartilg`an resurslari jetkeliksiz bolg`anda, al basqa kommertsiyaliq banklerden kredit aliw mu`mkinshilikleri paydalanilip bolsa Orayliq bank bul bankke kreditlik sha`rtinama tiykarinda ssuda berip otiradi. Bul menen Orayliq bank kommertsiyaliq banktin` o`zinin` karz aliwshilarina qaray qollanip atirg`an kreditlik ha`m protsentlik siyasatına ekonomikalik ta`sir jasaydi.

Usinday, N 261 sanli «Refinanslastiriv kreditin beriv ta'rtibi xaqqinda» ko'rsetpesinde belgilengenindey Orayliq bank kommertsiyaliq bankke o'zinin' aqsha-kredit siyosati bag'darlarina qaray kommertsiyaliq banklerde kreditlerdi jaylastiriv yamasa ja'mlew operatsiyalarin a'melge asiradi.

Atap o'tilgenleri qatarinda kommertsiyaliq banktin' xizmetin ta'rtiplestiriv ha'm retlestirivdin' ekonomikaliq usillarinin biri bolip Orayliq banktin' ashiq bazarda bahali qag'azlar ha'm sirt el valyutasi menen operatsiyalarida kiredi. Atap aytqanda Orayliq bank kommertsiyaliq banklerge ma'mleketlik bahali qag'azlardi ha'm erkin konvertatsiyalanatugin valyutani satip otirip, kommertsiyaliq banktin' kreditlik ekspansiyasin sheklep, aylanistag'i pul massasin to'menletip otiradi ha'm sonin menen to'lem qurallarinin tovar bazarina ta'sirin pa'seytiredi ha'm sumnin' qunin joqarilatadi.

Joqarida ko'rsetilgen kommertsiyaliq banktin' xizmetin retlestiriv usillarin uyrene otirip, bul usillardin' na'tijeli bolivi ushin olardi ma'mleket ta'repinen aqsha-kredit ha'm finans siyosati menen baylanisli tu'rde ha'm birge alip bariliwin eskertiw kerek Orayliq bank ta'repinen qollanilatug'in ekonomikaliq usillar menen birgelikte bul maqsette administrativlik usillar da qollanilivi mu'mkin.

Atap aytqanda aqsha aylanisinin' juda' qolaysiz to'men jag'dayinda, ekonomikada inflyatsiyaliq protsesslerdin' aktivleskeninde Orayliq bank jag'daylardin' jaqsilaniwi ushin bul tarawda juda' katan administrativlik xarakterdegi ilajlardi a'melge asiriwi mu'mkin.

Olarg'a: kommertsiyaliq banktin' kreditlik qarjilarinin ko'lemin sheklew ha'm olar ta'repinen beriletug'in kreditlerdin' protsentlik stavkalarinin' ko'lemin sheklew misal bola aladi.

Kommertsiyaliq bank ta'repinen bank nizamliqlari buzilsa, bank operatsiyalarin a'melge asiriw ta'rtibi saqlanbasa, basqada aksionerlerdin, qoyilma iyelerinin', klientlerinin' xuqiqlarinin' buziliwina alip keletug'in ha'reketler islense Orayliq bank katan administrativlik sharalardi qollanadi, xa'tteki bankti likvidatsiya etivi de mu'mkin.

A`debiyatlar

1."Banklarni tugatish tartibi tugrisidagi nizomga uzgartirishlar va kushimchalar kiritish haqida" UzR Markaziy bank Boshqaruvining 2005 yil 12 marttagi 3-A/2 son qarori.1.Bankovskoe delo pod red. prof.V.I.Kolesnikova.Moskva «Finansi i statistika " 1997 g.

2.Banki i bankovskie operatsii pod red. prof.E.F.Jukova.Moskva «Banki i birji» 1997 g.

3.Den`gi i finansovie rinki V.A.Chjen Tashkent IPK "Shark" 1997 g.

4.Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti. Mullajonov F. Tashkent "Uzbekistan" 1996 g.

5.A.Nabixodjaev. O finansovoy politike v Uzbekistane. Ekonomika i statistika.4-1997 g.

6.F.Mullajonov.Osnovnie napravleniya deyatel`nosti Tsentral`nogo banka RUz. Rinok, den`gi i kredit № 2 str.2 1997 g.

7.Printsipi i napravleniya sovershenstvovaniya bankovskogo nadzora v Uzbekistane.Rinok, den`gi i kredit №5 str.31 1997 g.

Kommertsiyalliq banklardin` huqiyqiy ha`m ekonomikalik tiykarlari

- 1.Kommertsiallik banklardin ashiliwi ha`m jabiliwinin` xukiykiy tiykarlari.
- 2.Kommertsiallik banklardin ustav ha`m basqada fondlarin payda etiw
- 3.Karjilardi jaylastiriw ha`m olardi payda etiw derekleri.
- 4.Kommertsiyalliq banklardin` funktsiyalari
- 5.Kommertsiyalliq banktin` xizmetinin` tiykarg`i printsipleri.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasina muwapiq ha`m «Bank ha`m bank xizmeti xaqqinda» Nizamg`a sa`ykes banklardin` xizmetin Orayliq Bank bag`darlap otiradi. Orayliq banktin` basli maqseti bank sistemasinin` bir qa`lipliligin saqlaw, qoyilma iyeleri ha`m kreditorlardin` ma`pin qorg`aw bolip tabiladi. Orayliq Banktin` funktsiyalari «Orayliq Bank haqqinda» Nizamnin` 8 bo`liminde aniqlang`an. O`zRnin` territoriyasindag`i barliq bankler Orayliq bank qadag`alawi astinda boladi.

Banklardin` jumisin tek g`ana Orayliq banktin` litsenziyasin alg`annan keyin baslaydi. Bank sistemasina tek g`ana isker, talapshan`, duris so`zli, a`dil adamlar (xizmetkerler) tu`siw ushin eki basqishli litsenziyadan o`tiw a`melge asiriladi.

Bank-bul qaytip beriw, to`lemli ha`m mu`ddetlilik sha`rti menen o`z atinan pul qarjilarin jiynaw ha`m jaylastiriw ushin payda etilgen finansliq mekeme. Bazarda pul qarjilarinin` aylanisin basqa da mekemeler a`melge asirip otiradi. Misali: investitsiyaliq fond, qamsizlandiriw kompaniyalari, broker ha`m diler firmalari h.t.b. Kommertsiyalliq bankti sho`lkemlestiriw ushin onin` ustav kapitalin payda etiwge qayilshiliq bergen, bankti ashiwg`a qiziqqan yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`repler yag`niy sho`lkemlestiriwshiler boliwi kerek. Bunda sho`lkemlestiriwshi bolip ma`mleketlik ha`m jergilikli basqariw organlari, siyasiy ha`m ja`miyetlik fondlar ja`ne likvidli emes balansqa iye ha`m to`lew qa`biletin jog`altqan dep tabilg`an ka`rxanalar bola almaydi.

Sho`lkemlestiriwshiler, bankti ashiw ushin kerekli barliq hu`jjetlerdi, ustav kapitalin payda etiw, material-texnikaliq bazasin ta`miyinlew, bolajaq (keleshektegi) qariydarlardi aniqlaw, bank ta`repinen a`melge asirilatug`in operatsiyalar ha`m basqada ma`selelerdi sheshiwdi o`z moynina aladi. Sho`lkemlestiriwshiler «Sho`lkemlestiriw sha`rtnamasin» du`zedi. Onda banktin` xarakteri (aksionerlik yamasa paylik), ustav kapitalinin` ko`lemi ha`m ha`r bir sho`lkemlestiriwshinin` ustav kapitalindag`i u`lesi, sha`rtnama boyinsha ha`r birinin` aling`an minnetine juwappershiligi, h.t.b. ma`seleler ko`rsetiledi. Eger sho`lkemlestiriwshilerdin` u`lesi ustav kapitalinin` tolig`in emes, al tek bir bo`legin g`ana payda etse, onda qalg`an bo`legin aksionerlerdin` yamasa pay beriwshilerdin` qarjilari esabinan toliqtiriliwi mu`mkin.

Banktin` sho`lkemlestiriliw formasi qanday boliwina qaramastan sho`lkemlestiriwshilerdin` banktin` ustav kapitalindag`i u`lesi 25 protsentsen kem bolmawi kerek. Registratsiyadan o`tpesten burin bank sho`lkemlestiriwshileri bank operatsiyalarin a`melge asiriw huqiqina iye emes. Sho`lkemlestiriwshiler sha`rtnamasi tiykarinda kommertsiyalliq banktin` ashilip atirg`an territoriyasinda Orayliq banktin` Esaplasiw-kassaliq orayinda waqitsha esapliq scheti ashiladi. Bul schetqa sho`lkemlestiriwshiler o`zlerinin` jazilg`an aktsiyalarinin` 10 protsentsen kem bolmag`an bo`leginin` pulin o`tkeredi. Bul schettan bank operatsiyalarin ju`rgiziw ushin litsenziya aliw qarejetlerin to`leydi, basqa da sho`lkemlestiriwshilerdin` hu`jjetlerdi tayarlaw qa`rejetleri to`lenedi. Registratsiyadan o`tiw waqtina shekem bul schetta ja`riyalang`an ustav kapitalinin` 50 protsenti ja`mlengen boliwi kerek.

Sho'lkemlestirishlar shartnami duzilgennen keyin bir ay ishinde bankti registratsiyadan o'tkeriw ushin kerekli barliq xujjetler Orayliq Banktin' basqariw Orayina tapsiriladi. Sonnan bir ay ishinde Orayliq bank o'zinin' juwabin, kommertsialiq banktin' ma'kan jayina jiberiw kerek. Qospa ha'm sirt el banklerinin' O'zbekstan territoriyasinda filiallarin' ashiw ushin Orayliq banktin' o'z aldina ayriqsha litsenziyasi talap etiledi. Bir jil dawaminda onin' ja'riyalang'an ustav kapitali to'lngen boliwi kerek. Keri jag'dayda bank registratsiyasi haqiyqiy emes dep esaplanip bank litsenziyasini qayta alinadi.

Kommertsialliq banktin' likvidatsiyasi, bank operatsiyalarin' alip bariw litsenziyasini qaytarip aliw joli menen a'melge asiriladi. Litsenziyani qaytarip aliw baspa so'zde ja'riyalanadi ha'm banktin' jiynalisina ma'lim etiledi. Sheshim qabil etilgennen keyin bank qatnashilari likvidatsialiq komissiya du'zedi, onin' quraminda Orayliq bank wa'kili boliwi kerek. Ha'r bir kommertsialliq banktin' ma'mleketlik pul-kredit sistemasindag'i xizmetin uliwma ta'rtiplestirw ha'm onin' u'stinen qadag'alaw Orayliq bankke ju'klengen. Ol to'mendegiler ushin zaru'r:

-kommertsialliq banktin' finans jag'dayin jaqsilaw ha'm jumisin turaqlastirw;

-banktin' kreditlew boyinsha xizmetin ekonomikanin' rawajlaniwina ha'm ja'miyettin' materialliq jag'dayin joqarilatiw'g'a qiziqtirw ha'm bag'darlaw;

-xaliq xojalig'inda pul aylanisin ilimiy sho'lkemlestirw.

Bunda Orayliq bank birinshi gezekte basqariwdin' ekonomikalig' usillaridan paydalanadi ha'm tek sonnan keyin g'ana ayirim jag'daylarda administrativlik usil paydalaniladi. Ekonomikalig' usillar kompleksine to'mendegiler misal boladi:

1.Orayliq banktegi shartli rezerv normasin' o'zgertiw.

2.Orayliq banktin' kommertsialliq banktegi kreditinin' ko'lemin' o'zgertiw, kredittin' protsentlik stavkasini o'zgertiw.

3.Bahali qag'azlar ha'm shet el valyutasi menen operatsiyalar o'tkeriw.

Orayliq bank normativlik hujjetler tiykarinda kredit sistemasinin' rezerv fondin' payda etedi. Bul fond kommertsialliq banktegi kaxana ha'm mekemelerdin' waqtinsha bos turg'an esaplashi betindegi qarjilari ha'm xojaliklar ha'm jeke adamlardin' qoyilmalari ha'm depoziti tiykarinda a'melge asiriladi. Eger kommertsialliq bankler ta'repinen bank nizamlari buzilsa, bank operatsiyalarin' alip bariw qag'iydalari saqlanbasa, basqada kemshiliklerge yol qoyilsa, bul qoyilma iyelerinin', aksionerlerdin', qariydarlardin' huqqlarinin' buziliwina alip keledi. Sonliqtan Orayliq bank bunday banklerge en' qatan' administrativlik sharamardi ko'riwge, ha'tteki bankti likvidatsiya etiwge, jawip taslawg'a xuqiqi bar.

Kommertsialliq banktin' xizmetinin' tiykarg'i printsipleri.

Kommertsialliq banktin' birinshi ha'm tiykarg'i printsiplerinin' biri bul haqiyqiy bar bolg'an resurslar ko'leminin' shegarasinda jumis alip bariwi bolip esaplanadi. Kommertsialliq bankler naq emes to'lemlerdi baska banktin' paydasina a'melge asiriwi, basqa banklerge kredit beriw ha'm o'zi korrespondentsialiq schetindag'i qarjilardin' qaldig'i shegarasinda naq pul aliw operatsiyalarin' a'melge asiradi.

Haqiyqiy bar bolg'an resurslar shegarasinda jumis islewi degende to'mendegiler tusiniledi: kommertsialliq banktin' o'zinin' resurslari ha'm kreditlik qoyilmalari arasinda sanliq qatnaslardin' sa'ykesligin ta'miynlew g'ana emes, al bank aktivlerinin' ja'mlengen resurslar spetsifikasina sa'ykesligi de ta'miynleniw kerek. En' da'slep ol bul eki ta'reptin' de mu'ddetine baylanisli boladi. Eger bankte tiykarinan kiska mu'ddettegi qoyilmalar ja'mlengen bolsa, al bank olardi uzaq mu'ddetli ssudalarg'a jaylastirg'an bolsa, onda banktin' o'z minnetlemeleri

boyinsha irkinishsiz esaplasıwi yag`niy likvidligi qa`wip astında boladı. Bank aktivinde joqari da`rejedegi ta`wekelshilikke jol qoyılğ`an qarızlar sanınin` ko`p boliwi, banktin` ulıwma resurslarınin` ishinde o`z qarjılarının` u`lesinin` ko`p boliwin talap etedi. Bank aktivinin` onin` passivinin` xarakterine qatan` tu`rde baylanisli boliwi banktin` xızmetinin` ekonomikalıq normativlerin islep shıg`ıwda ha`m operatsiyaların retlestiriwde qollaniladı.

Bankler o`z operatsiyaların ju`rgiziwde, ondag`i resurslarınin` ko`lemi shegarasında erkin a`melge asiradı, yag`niy onin` aktiv operatsiyalarınin` ko`lemi administrativlik usıllar menen sheklene almaydı. Administrativlik sheklewler tek g`ana ayırım jag`daylarda qollaniliwi kerek, sebebi, olardı sistemalı tu`rde qollang`an jag`dayda bank xızmetinin` kommertsiyalıq tiykarına tuwra kelmeydı, sonlıqtan retlestiriwde, ko`binese ekonomikalıq ila`jlarg`a kewil bo`linedi.

Kommertsiyalıq banklerdin` tiykari bolıp sanalatug`in ekinshi pritsipi, bul banktin` tolıq ekonomikalıq o`z betinsheligi. Bunda banktin` o`z xızmeti na`tiyjesi ushin ekonomikalıq juwapkershiligi de tu`siniledi. Ekonomikalıq g`a`rezsizligi banktin` o`z qarjıların ha`m tartılğ`an resursların qa`legen maqsetke erkin jumsawı, qariydar menen qoyılmalar iyelerin erkin tan`lawı, salıq to`lengennen keyingi da`ramat mug`darın o`z qa`lewinshe jumsawına mu`mkinshilik beredi.

Kommertsiyalıq banktin` ekonomikalıq juwapkershiligi onin` da`ramatlari shegarasında sheklenbey, al bank kapitalına da tiyisli boladı. O`z minnetlemeleri boyınsha bank og`an tiyisli barlıq qarji ha`m mu`lki menen juwap beredi. Kommertsiyalıq bank o`z operatsiyaları boyınsha barlıq ta`wekelshilikti o`z jwwapkershiligine aladı.

U`shinshi printsipi kommertsiyalıq banktin` o`z qariydarları menen o`z ara qatnasiqlarına baylanisli bolıp olardıń qatnasig`i bazar qatnasiqlarına ta`n ha`m bazar talabına juwap beretug`in da`rejede boladı. Demek, kommertsiyalıq bank o`z qariydarlarına xızmet usıng`anda bazar kriteriyası bolğ`an da`ramatlılık, ta`wekelshilik ha`m likvidlilik da`rejesine qaray anıqlanadı.

Kommertsiyalıq banktin` to`rtinshi printsipi, bul-bank xızmetin retlestiriw, regulirovkalaw tek g`ana janapay ekonomikalıq (administrativlik emes) usıllar menen a`melge asiriliwında. Ma`mleket tek g`ana xızmet ta`rtibin islep shıg`adı, al onin` kommertsiyalıq banklerge buyırıq berip otiriwi aqılğ`a muwapik kelmeydı.

Kommertsiyalıq banklerdin` funktsiyaları

Kommertsiyalıq banklerdin` tiykarğ`i funktsiyalarınin` biri bul kreditte da`lda`lshiliq etiwi esaplanadı. Oni bankler jeke adamlardıń ha`m ka`rxanaların aqshalay da`ramatı ha`m fondlardın aylanısı na`tiyjesinde waqıtsha bos turatug`in aqsha qarjıların qayta bo`listiriw joli menen a`melge asiradı.

Kommertsiyalıq banklerdin` ekinshi funktsiyası-xojalıqlardı toplawdı stimullastiriw yag`niy qollap kuwatlaw. Bul bag`darda banklerdin` tiykarğ`i ma`selesi-qariydarlarda resursları toplawg`a ha`m amanatlardı payda etiwge qızıqtıratug`in da`rejedegi qarjılardı saqlaw formasın payda etiw. Sebebi, bazar nızamları boyınsha rawajlanıp atırğ`an ekonomikada ishki xojalıqlardıń toplawı na`tiyjesinde payda bolğ`an resurslar ja`rdeminde ekonomikanı reformalastiriw, sirt el investitsiyalarınin` ko`leminen joqari da`rejede boliwi kerek.

Kommertsiyalıq banklerdin` u`shinshi funktsiyası-o`z aldına bo`lek g`a`rezsiz sub`ektler arasında to`lemnerdi o`tkeriwde da`lda`lshiliq etiwi. Bazar ekonomikasına tiykarlang`an barlıq ma`mleketlerdin` ekonomikasında to`lem mexanizminde baslı orındı kommertsiyalıq bankler iyeleydı. Biri birinen g`a`rezsiz kommertsiyalıq bankler sistemasinin` payda boliwi esaplasıwlarınin` ha`r bir bankke bo`liniwine ha`m ta`wekelshiliktin` joqarılawına alıp keldi. Bunday sharayatlardı banklerdin`

qariydarlari ta'repinen qoyilgan to'lemlerdi a'melge asiriw boyinsha talapnamalarin o'z waqtinda ha'm toliq orinlaw a'sirese a'hmiyetke iye. Fond bazarinin rawajlanishi menen banklerdin bahali qag'azlar boyinsha operatsiyalarinda da'ldalshiliq etiw funktsiyasida rawajlanip kiyatir.

A`debiyatlar:

1. Bankovskoe delo pod red. prof. Kolesnikova. Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
2. Banki i bankovskie operatsii. pod red. prof. E. F. Jukova Moskva. »Banki i birji» 1997 g.
3. Den'gi i finansovye rynki. V. A. Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
4. »Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F. Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.
5. A. Nabixodjaev «O finansovoy politike v Uzbekistane» Ekonomika i statistika. N 4, 1997 g.
6. X. Djumabaev Delovaya aktivnost' kommercheskix bankov «Ekonomika i statistika» N 6 1997 g.

Kommertsiallik bankler - bazar ekonomikasi kredit sistemasinin tiykarg'i buwini

Jobasi:

1. Kommertsiallik banklardi sho'lkemlestiriw ha'm likvidatsiya etiwinin xukiyiy tiykarlari.
2. Kommertsiallik banklardin ustav ha'm basqa fondlardin sho'lkemlestiriw.
3. Ka'rejetlerdi jaylastiriw ha'm olarda payda etiw derekleri.

Bank bul o'zi atinan ha'm qaytarip beriw, to'lemli ha'm mu'detlilik sha'rti menen aqshalay qarjilardi ja'mlew ha'm jaylastiriw ushin payda etilgen mekeme bolip tabiladi. Banktin tiykarg'i xizmeti-aqshalay qarjilardin kreditorlardan qariz aliwshig'a ha'm satip aliwshidan satiwshig'a ag'ip o'tiwinde da'ldalshiliq etiw. Banklerden basqa bazarda aqsha qarjilarinin ha'reketin finansliq ha'm kreditlik mekemeler, brokerlik ha'm diler firmalari da alip baradi. Biraq bankler finansliq ta'wekelshiliktin sub'ektlari sipatinda basqada sub'ektlarinen eki tiykarg'i ayirmashiliqqa iye.

Birinshiden, bankler ushin qariz minnetlemeleri eki ma'rte almasiwi menen xarakterlenedi: olar o'zinin qariz minnetlemelerin jaylastiradi (depozitler, qoyilma sertifikati, amanat sertifikati), al usi tiykarinda ja'mlengen qarjilardi basqa ta'replardin shig'arg'an qariz minnetlemelerine ha'm bahali qag'azlarina jaylastiradi. Bul banklerdi finans brokeri ha'm dilerlerinen ayirip turadi. Sebebi, broker ha'm dilerler o'z qariz minnetlemelerin shig'armaydi.

Ekinshiden, bankler yuridikaliq ha'm fizikaliq ta'repler aldinda qariz summalarin sha'rtsiz orinlaw minnetlemelerin o'z moynina aladi, misali, qariydarlardin qarjilardin esaplasiw betine yamasa depozit sertifikatini shig'arg'an jag'dayda qoyilma tu'rinde jaylastirg'anda. Bul menen bankler basqada investitsialiq fondlardan ayriladi. Investitsialiq fondlar resurslarin o'z aksiyalarin shig'ariw joli menen ja'mleydi.

Qariz summasi boyinsha minnetlemeler bankler ushin joqari da'rejede ta'wekelshilikni payda etedi, sebebi olar bazar kon'yunkturasidan g'a'rezsiz toliq ko'lemde to'leniwi kerek, al investitsialiq kompaniyalarda onin aktiv ha'm passivinin quninin o'zgerisi menen baylanisli ta'wekelshilik onin aksionerlari arasinda bo'listiriledi.

Kommertsiyalliq banklardin` xarakterli ayriqmashilig`i onin` xizmetinin` basli maqsetinde yag`niy banklardin` basli maqseti bolip payda aliw esaplanadi. Onin` bazar qatnasiqlari dizimindegi kommertsiyalliq qizig`iwshilig`i usig`an baylanisli. O`zbekstan Respublikasi «Bankler ha`m bank xizmeti xaqqindag`i» Nizamg`a muwapiq bankler O`zbekstanda finans bazarinda ken` ko`lemdegi operatsiyalardi alip baradi ha`m universal` tu`rdegi kreditlik mekeme tu`rinde ha`reket etedi. Olar tu`ri ha`m beriliw waqti boyinsha ha`r qiyli bolg`an kreditler beriw menen, bahali qag`azlardi, sirt el valyutasin satiw-satip aliw ha`m saqlaw menen, esaplasawlardi a`melge asiriw menen, u`shinshi ta`replerge kepillik, isenimlik ha`m basqada minnetlemeler beriw menen, da`lda`lshiliq ha`m isenimlilik operatsiyalari menen shug`illanadi.

O`zbekstan Respublikasinda bank tipindegi kreditlik sho`lkemler eki tu`rge bo`linedi:

bankler ha`m

kreditlik mekemeler.

Bankler degende O`zbekstan Respublikasi Orayliq banki ta`repiyen berilgen litsenziya tiykarinda, qaytarip beriw sha`rti menen aqsha qarjilarin ha`m basqada bahali zatlardi o`zi atinan belgili to`lem ushin jaylastiriw menen shug`illanatug`in, esaplasiw ha`m basqada bank operatsiyalarin a`melge asiratug`in kommertsiyalliq sho`lkem tu`siniledi.

Kreditlik mekeme-bul bank bolip sanalmaytug`in, O`zR Orayliq banki litsenziyasi menen ayirim bank operatsiyalarin a`melge asirip otiratug`in yuridikaliq ta`replerge aytiladi.

O`zbekstanda bankler menshiliqtin` ha`r qiyli formasinda ashiliwi mu`mkin-jeke, kollektivlik, aktsionerlik, aralas, ma`mleketlik h.t.b. Sonin` menen birge bankler ma`mleketlik menshiklik tu`rinde ashiliwi mu`mkin. Olar ha`rekettegi nizamlarg`a sa`ykes o`z xizmetin kommertsiyalliq tiykarda alip baradi. Ustav kapitalin sho`lkemlestiriwde O`zbekstan banklerine sirt el investitsiyalarin tartiwg`a ruxsat etiledi. Sirt el investitsiyalari qatnasiwindag`i bankler degende to`mendegiler tu`siniledi: Qospa bankler-bul banklardin` ustav kapitali rezident emes sirt el yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`replerdin` ha`m O`zbekstan yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`replerdin` rezidentlerinin` qarjilari esabinan sho`lkemlestirilgen bankler;

Cirt el bankleri-ustav kapitali rezident emes-sirt el yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`replerdin` qarjilari esabinan sho`lkemlestirilgen bankler, rezident emes-bank filiallari. Sirt el investitsiyalari qatnasiwindag`i ha`r bir banktin` ashiliwi haqqinda sheshimdi O`zR Orayliq banki qabil etedi.

Ha`zirgi waqitqa kelip O`zbekstanda 5 qospa bank xizmet etedi, olar: O`zbekstan-Turtsiya menen birgelikte sho`lkemlestirilgen «UT BANK», xaliq araliq «Uzprivatbank», O`zbekstan-Gollandiya menen birgeliktegi «ABN AmroBank» ha`m o`zbek-Koreya «UzDEUBank»lar. Bunnan basqa ma`mleketimizde 13 ma`mlekettin` iri banklerinin` wa`kalatxanalari xizmet etip atir.

O`zRdag`i banklardin` basim bo`legi aktsionerlik ja`miyet tipinde xizmet etedi. Olardin` sani uliwma respublikamiz banklerinin` 60,6 protsentine tuwra keledi. Yag`niy ha`rekettegi 37 banktin` ko`bisi aktsionerlik kommertsiyalliq bankler tu`rinde xizmet etedi. Aktsionerlik ja`miyet tu`rinde sho`lkemlestirilgen banklardin` ustav kapitali yuridikaliq ta`repler ha`m puxaralar arasinda tarqatilatug`in belgilengen sandag`i aktsiyalardin` nominal` qunina ten` bolg`an mug`darda shig`ariladi. Aktsionerler banktin` minnetlemeleri boyinsha uliwma ustav kapitalina qosqan u`lesi shengarasinda juwap beredi. Aktsionerler bankten o`zi qosqan u`lesin qaytarip sorawg`a haqisi joq, bul banktin` isenimliliyin ha`m turaqlilig`in arttiradi.

Aksionerlik bankler ashiq ha'm jabiqlik tu'rde boliwi mu'mkin. Jabiqlik tu'rdegi banklarning aksiyalari aksionerlarning ko'pchilik bo'legining kelisimi bolgan jag'dayda bir qoldan ekinchi qolga o'tkeriliwine boladi. Ashiq tu'rdegi banklarning aksiyalari bunday kelisimsiz o'tkeriledi ha'm ashiqlik tu'rde tarqatiladi.

Ashiq tu'rde tarqatiw degende - satip aliwshilarning dizimi sho'lkemlestiriwshiler ta'repinen yamasa bank-emittentning basqariwshi organi ta'repinen tastiyoqlanbag'an halda satiliwi, yag'niy ol aksiyalardi qa'legen adam satip aliwi mu'mkin bolgan jag'day tu'siniledi. Ashiq tu'rdegi tarqatiw bankten onin' xizmeti haqqinda ken' tu'rdegi mag'liwmatlardi ja'riyalawdi talap etedi. Kommertsialliq banklerde esap Orayliq bankning tastiyoqlag'an qag'iyda ha'm ta'rtpilerine sa'ykes tu'rde alip bariladi. Kommertsialliq bankler Orayliq bankke ha'r ayding 5-shi sa'nesine kvartalliq aylanis vedomostin ha'm jilliq buxgalteriyaliq esabatin tapsiradi.

Kommertsialliq banklarning jumisinda ja'riyaliliqti ta'miynlew ushin ha'm onin' finansliq jag'dayi haqqinda mag'liwmatlardi aliw ushin mu'mkinshilik tuwdiriw maqsetinde olarning jilliq balans ha'm payda ha'm ziyat haqqinda esabat, auditorliq tekseriwden keyin, baspa so'zde ja'riyalaniwi kerek. Ka'rxanalar, mekemeler ha'm puxaralarga operativ kredit-esaplasiw xizmetin ko'rsetiw maqsetinde bankke territoriyasi boyinsha uzaq jerde jaylasqan qariydarlari ushin filial ha'm wakatxanalarin ashiwg'a ruxsat etiledi. Bunda kommertsialliq bankning filialin yamasa wa'katxanasin ashiw maselesi Orayliq bank penen kelisilgen boliwi kerek. Bank filiali degende bankning jaylasqan jerinen basqa jerdegi onin' barliq yamasa ayirim bir funktsiyalarin atqariwshi bankning bo'leklengen strukturasi tusiniledi. Filial yuridikaliq ta'rep bolip esaplanbaydi ha'm oni payda etken kommertsialliq bank atinan sha'rtnamalar du'zedi ha'm basqada xojaliq xizmetleri menen shug'illanadi.

A'debiyatlar

- 1.Bankovskoe delo pod red.prof, Kolesnikova.Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
- 2.Banki i bankovskie operatsii.pod red. prof.E.F.Jukova Moskva.»Banki i birji» 1997 g.
- 3.Den'gi i finansovie rinki.V.A.Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
- 4.»Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F.Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.
- 5.Konstitutsionnaya osnova razvitiya bankovskogo dela v RUz, Rinok, den'gi i kredit 1997 g N 5 str 3.

Kommertsialliq banklarning resurslari ha'm onin' passiv operatsiyalari

Jobasi:

- 1.Kommertsiallik banklarning passiv ha'm aktiv operatsiyalari.
- 2.Kommertsiallik banklarning basqa operatsiyalari.
- 3.Resurslar,bankning finans potentsiali.
- 4.Bankning kredit potentsiali.
- 5.Kommertsiallik banklarning Orayliq bank ta'repinen kreditlestiriw tartibi.

Banklarning funktsiyalari olarning operatsiyalarinda a'melge asiriladi. Passiv operatsiyalar-bul bank resurslarin payda etiw menen a'melge asadi. Aktiv operatsiyalar bul resurslardi jaylastiriw ha'm paydalaniw menen baylanisli operatsiyalar. Bank resurslari demek, passiv operatsiyalardi a'melge asiriwdan kelip shig'adi ha'm balanstin' passiv ta'repide ko'rsetiledi. Bank resurslarina bankning o'z resurslari, zaem resurslari ha'm sirttan tartilgan resurslar kiredi. Bankning o'z

resurslarinin` u`lesine tiykarinan onsha ko`p bolmag`an g`ana bo`legi kiredi. Ko`pshilik bo`legin bank qariydarlarina tiyisli bolg`an depozitler ha`m qoyilmalar kiredi. Bul jamlengen resurslardi bank da`ramat aliw maqsetinde xojaliklardin` za`ru`rli jerlerine jaylastirip otiradi. Bank resurslarin payda etiwdin` tiykarg`i derekleri bolip qariydarlardin` qoyilmalari esaplanadi. Banklerdin` o`z resurslarina ustav fondi, rezerv fondi, basqada paydasi esabinan sho`lkemlestirilgen fondlar, qamsizlandiriw rezervi ha`m jil dawaminda bo`listirilmegen payda kiredi.

Banktin` ustav fondi (kapitali) - banktin` jumisin sho`lkemlestiriw ushin kerekli da`slepki sha`rti. Ustav fondinin` ko`lemi, onin` payda boliw ta`rtibi ha`m o`zgerisi bank Ustavinda belgilenedi. Ustav kapitalinin` ko`lemi nizam menen sheklebegen, biraq banktin` turaqlilig`in ha`m bir qa`lipliligin saqlaw, ta`miyinlew maqsetinde O`zR Orayliq banki ta`repinen onin` minimal` da`rejesi belgilengen. Ol 2000 jili 1 yanvarinan baslap tazadan ashilip atirg`an bankler ushin 1000 000 EKYu din` sumdag`i ekvivalenti mug`darina ten. Banktin` ustav kapitalinin` payda boliwi bankti sho`lkemlestiriw formasina baylanisli boladi. Eger bank aktsionerlik ja`miyet tipinde ashilip atirg`an bolsa, onda ustav fondi satilg`an aktsiyalardin` nominal` quni tu`rinde payda boladi. Banktin` sho`lkemlestiriw formasi qanday bolmasin onin` ustav fondi tolig`i menen qatnasiwshi-yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`replerdin` qoyilmalari esabinan ashiladi. Bank kreditinen paydalanip banktin` ustav fondin qa`liplestiriwge ruxsat etilmeydi.

Bunnan basqa banktin` ustav fondin payda etiw ushin siyasiy sho`lkemlerdin`, ja`miyetlik fondlardin, diniy ha`m basqada sho`lkemlerdin` (eger olardin` ustavinda kommertsiyalliq xizmet ko`rsetiw yamasa payda aliw maqseti ko`rsetilmese) aqsha qarjilari ha`m menshiklik ob`ektlerinen paydalaniwg`a bolmaydi. Ustav kapitalinin` 25 protsentten az bo`legin byudjet, byudjetten tis fondlar, ma`mleketlik basqariw organlari, jergilikli basqariw organlarnin` aqsha qarjilarinin` ha`m jeke ob`ektlerinin` esabinan toliktiriwg`a boladi.

Banktin` sho`lkemlestiriw formasina qarap onin` ustav fondinin` kobeyiwi de ha`r kiyli boladi. Eger bank aktsionerlik ja`miyet tipinde ashilg`an bolsa, onin` ustav kapitalin ko`beytiw ushin qosimsha aktsiyalar shig`ariw ha`m oni yuridikaliq ta`repler ha`m puxaralar arasinda tarqatiw mu`mkin. Bunday banklarge obligatsiya shig`ariw xuquqi da berilgen (kapitalin ko`beytiw ushin).

Juwapkershiligi sheklengen ja`miyet bolip du`zilgen bankler ushin ustav kapitalin kobeytiw to`mendegi 2 jol menen boliwi mu`mkin:

1. qosimsha qatnasiwshi tawip ha`m ol o`z u`lesin, kapitalin qosiw arqali,

2. buring`i qatnasiwshilardin` ha`r qaysisinin` qosqan u`lesin ko`beytiw arqali.

Sirt el kapitalinin` qatnasiwi arqali ashilg`an banklarda ustav fondinin` bir bo`legi valyutada boliwi mu`mkin. Banktin` ustav kapitalina qosqan qarjilarina proporsional` tu`rde onin` aktsiyalari banktin` paydasinin` bir bo`legin dividend-tu`rinde alip otiradi. Eger banktin` paydasi - imtiyazli aktsionerler ushin dividend to`lewge jetpese, qarjilar rezerv fondi esabinan to`lenedi. **Rezerv fondi** kommertsiyalliq banktin` aktiv operatsiyalari boyinsha ziyarlardi jabiwg`a paydalaniladi. Rezerv fondi jildag`i paydadan ajiratpa to`lemler tiykarinda du`ziledi. Onin` ko`lemi bank ustavinda belgilenedi ha`m a`dette ustav kapitalinin` 15-100 protsentke shekemgi mug`darin iyeleydi. En son`g`i shegine 100 protsentke jetkennen son` payda bolg`an rezerv fondi ustav fondina o`tkeriledi ha`m rezerv fondin esaplaw qaytadan baslanadi.

Bunnan basqa kommertsiyalliq banklarda arnawli schetlar ashiladi. Bul schetlar paydadan ajiratpalar tiykarinda payda boladi ha`m banktin` o`ndirislik ha`m sotsialliq rawajlaniwina jumsaladi. Banktin` o`z qarjilarinin` ja`ne bir bo`legi ol

qamsizlandiriv rezervi. Bul fond konkret operatsiyalardi a'melge asiriv na'tiyjesinde payda boladi. Rezervti payda etiw ha'r bir bank ushin sha'rtli bolip, ol Orayliq bank ta'repinen belgilengen.

Banktin' o'z qarjilarin ko'beytiwdin' eki usili bar. 1)paydani toplaw; 2)aktsiyalardi ko'birek shig'ariw (aktsiyalardin' sanin ko'beytiw). Birinshi usildi qollang'an jag'dayda aktsionerlerge to'lenetug'in dividend azayadi, bul finans bazarinda bul banktin' abiroyina ta'sir jasawi mu'mkin. Sonliqtan ko'binese 2)shi usil kollanadi.

Aktsionerlik kommertsiyalliq bankler o'zinin' ustav kapitalin keneytiriw ushin o'zinin' bahali qag'azlarin - aktsiyalardi shig'aradi.

Aktsionerlik kommertsiyaliq banktin' **aktsiyasi** bul - usi banktin' xizmeti na'tiyjesinde aling'an paydadan u'lesin aliwg'a ha'm bankti basqariwg'a huqiq beretug'in bahali qag'az bolip tabiladi. Ol imtiyazli (ayrikshalikqa iye) ha'm a'piwayi boliwi mu'mkin. Imtiyazli aktsiya-aniq ko'rsetilgen ko'lemde dividend aliwg'a huqiq beretug'in biraq dawis huqiqin bermeytug'in aktsiya. A'piwayi aktsiya bir dawis huqiqin beredi ha'm taza paydadan rezerv fondin toliqtirip ha'm imtiyazli aktsiya iyelerine dividend to'lep bolg'annan keyin qalg'an qarjilardan o'z dividendin aladi. Banktin' a'piwayi aktsiyalarinin' quni ten'dey boladi.

Aktsionerlik kommertsiyalliq bankler tiykarg'i bahali qag'az aktsiya ha'm obligatsiyalardan basqa qosimsha bahali qag'azlardida shig'arip otiriwi mu'mkin. Olar: option, warrant ha'm f'yuchersler.

Warrant- bul sertifikat. Ol ko'rsetilgen waqitta aniq belgilengen bahada bir bahali qag'az satip aliwg'a huqiq beredi.

Option-sha'rtname. Ol boyinsha onin' iyesi konkret bir waqit ishinde belgilengen bahada opsiyondin satqan adamnan aktsiyalardin' belgili sanin satip aliwg'a huqiq beredi.

F'yuchers-bul satip aliw yamasa satiw boyinsha minnetleme. F'yuchers-sha'rtname. Ol fond birjasinda du'ziledi ha'm iyesine sha'rtname du'zgen waqitta ko'rsetilgen bahada, biraq aktsiyalardi belgili waqit o'tkennen keyin aliw yamasa beriw sha'rti menen alinadi.

Banktin' aktsiyalarinin' birinshi shig'ariliwi tek g'ana a'piwayi aktsiyalar boliwi kerek. Aktsiyalardin' birinshi shig'ariliwi bahali qag'azlar menen operatsiyalar ushin to'lenetug'in saliqtan azat etilgen. Aktsionerlik kommertsiyalliq banktin' ustav fondin ken'eytiriw ushin aktsiyalardi shig'ariwi yamasa aktsiyalardin' ta'kirar shig'ariliwi tek g'ana alding'i aktsiyalardin' barlig'inin' puli to'lengennen keyin g'ana mu'mkin boladi (yag'niy satip boling'annan keyin). Bahali qag'azlardi shig'ariw haqqinda sheshimdi banktin' basqariw organi (aktsionerlik bankte-aktsionerlerdin' uliwma jiynalisi) qabil etedi.

Kommertsiyalliq banklerdin' basqa ka'rxanalardan tiykarg'i o'zgesheligi onin' resurslarinin' o'z qarjilarinin' esabinan emes, al sirttan tartilg'an qarjilardan ekenligi. Banktin' o'z resurslari uliwma resurslar quraminda 10 protsentke shamalas bo'legin g'ana kuraydi, qalg'an 90 protsentti sirttan tartilg'an resurslarg'a tuwra keledi.

A'debiyatlar:

1.Bankovskoe delo pod red.prof, Kolesnikova.Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.

2.Banki i bankovskie operatsii.pod red. prof.E.F.Jukova Moskva.»Banki i birji» 1997 g.

3.Den'gi i finansovie rinki.V.A.Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.

4.»Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F.Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.

5.O.Abdusalamova. Optimizatsiya strukturi passivov,Ekonomika i statistika 6-1997 g.

6.O.Abdusalamova.Osnovi upravleniya aktivami i passivami banka.Rinok,den`gi i kredit. 3-1997 g.str 42

Kommertsiyalliq banklardin` naq pulsiz esaplasiw operatsiyalari

Jobasi:

- 1.Nak pulsiz aqsha aylanisi ha`m onin` du`zilisi.
- 2.Nak pulsiz esaplasiwlaridi sho`lkemlestiriwdin tiykarlari.
- 3.Nak pulsiz esaplasiw printsipleri.
- 4.Nak pulsiz esaplasiw formalari.
- 5.To`lem tapsirmasi boyinsha esaplasiw.
- 6.Esaplasiw din akkreditiv usili.
- 7.Chek penen esaplasiw.
- 8.Oz-ara talapti jabiw boyinsha esaplasiw.
- 9.Veksel` menen esaplasiw usili.

Ha`zirgi waqitta pul xojaliklar ha`reketinin` en` tiykgarg`i qurali bolip esaplanadi. Sonliqtan materialliq bayliklar jetkerip beriw menen yamasa xizmet ko`rsetiw menen baylanisli barliq pitim ha`m kelisimler, pul arqali esaplasiw menen tamamlanadi. Al olar naq ha`m naq emes formada boliwi mu`mkim. Aqshalay esaplasiwlaridin` naq emes formasin qollaniw naq pul menen esaplasiw dan bir qansha abzalliklarga iye. Sebebi, bunda aylanis qarejetlerinen bir qansha tejewge mu`mkimshilik boladi. Naq pulsiz esaplasiwlaridi ken` tu`rde qollaniwg`a ko`p sandag`i ha`m ko`p tarmaqli bankler sistemasinin` boliwi ha`m makroekonomikaliq protsesslerdi u`yreniw ha`m retlestiriw maqsetinde ma`mlekettin` bank sistemasin rawajlandiriwg`a kizig`iwshilig`i ken`nen jol aship bermekte.

O`zbekstan Respublikasinda naq pulsiz esaplasiw ta`rtibi «Bankler ha`m bank xizmeti xaqkinda» Nizamnin` ha`m basqada O`zR Orayliq bankinin` normativlik hu`jjetleri tiykarinda islep shig`ilg`an. O`zR Orayliq banki barliq bankler ha`m olardin` qariydarlari ushin orinlaniwi sha`rt bolg`an normativlik aktlerdi islep shig`adi ha`m ol esaplasiwlaridin` ta`rtip qag`iydalarin aniqlaydi. Bank mekemeleri ma`mlekettin` esaplasiw orayi bolip tabiladi ha`m xojaliq ju`rgiziwshi sub`ektler arasinda tovar-materialliq bayliklar, islengen jumislar, ko`rsetilgen xizmetler ushin ha`m basqada to`lemlerdi sho`lkemlestiredi ha`m alip baradi (a`melge asiradi).

Naq pulsiz esaplasiw formalari Orayliq bank ta`repien qabil etilgen formalarda alip bariladi ha`m olar xaliq araliq a`meliyatqa jaqinlastirilip keltirilmeke. Naq pulsiz esaplasiwlaridin` ekonomikaliq tiykari bolip materialliq o`ndiris esaplanadi. Sonin` sebebinen to`lem aylanisnin` basim bo`legi yag`niy 60 protsentten aslami tovarliq operatsiyalarga, yag`niy ju`klep jiberilgen tovarlar, islengen jumislar ha`m ko`rsetilgen xizmetler ushin to`lemlerge tuwra keledi. To`lem aylanisnin` qalg`an bo`legi - bul tovarliq emes operatsiyalar boyinsha yag`niy ka`rxana, sho`lkem ha`m puxaralardin` byudjet boyinsha esaplasiwlaridi, ma`mleketlik ha`m sotsialliq qamsizlandiriw organlari menen, kreditlik mekemeler menen, basqariw organlari menen, sud penen, arbitraj benen esaplasiwlarg`a tuwra keledi. Ka`rxana, mekeme ha`m og`an xizmet ko`rsetiwshi banktin` jaylasiw territoriyasina qaray esaplasiwlar qalaliq ha`m qalalar araliq bolip bo`linedi. Eger esaplasiwdi

a'melge asirip atirg'an ka'rxana ha'm mekemeler bir qalada joylasqan bankler ta'repinen xizmet ko'rsetilip atirg'an bolsa, olar jergilikli esaplasiwlar boladi.

Tovar ha'm xizmetler ushin ha'm tovarliq emes operatsiyalar boyinsha esaplasiwlar bir neshe formada a'melge asiriladi. Ha'r bir esaplasiw formasi esaplasiw hu'jjetlerinin toltiriliwina ha'm ha'reketine qaray o'zinin spetsifikaliq o'zgesheligine iye. Esaplasiw formasi bul to'lem usili ha'm og'an sa'ykes hu'jjetlerdin aylanisi menen baylanisli bir biri menen tig'iz baylanisqan elementlerdin jiyindisi bolip tabiladi. Hu'jjetler aylanisi-aqshalay qarjilardin ha'm esaplasiw hu'jjetlerinin ha'reketi, paydalaniw ha'm toltiriw sistemasi. Og'an to'mendegiler kiredi: to'lem aliwshi ta'reptin schetlarinin jaziliwixa's olardin esaplasiwlaridin basqa ta'replerine o'tkeriliwi, esaplasiw hu'jjetlerinin mazmuni ha'm olardin rekvizitleri, esaplasiw hu'jjetlerinin toltiriliw mu'ddeti ha'm olardin bankke tapsiriliwi, esaplasiw hu'jjetleri boyinsha to'lem waqti ha'm to'lew ta'rtibi h.t.b.

Naq pulsiz esaplasiwlar dep, to'lewshi ka'rxananin banktegi schetindag'i puldi, to'lem aliwshi ka'rxananin schetina otkizip ha'm oni sa'ykes schetlarg'a jaziw arqali a'melge asirilaturg'in esaplasiw operatsiyasina aytiladi. Naq pulsiz esaplasiwlar xojaliklarda belgilengen sistema boyinsha sho'lkemlestirilgen. Bul sistema o'z ishine naq pulsiz esaplasiwlardi sho'lkemlestiriw printsiplerinin jiyindisin, oni sho'lkemlestiriwge qoyilaturg'in talaplardi, esaplasiw formasi ha'm usullarin ha'm onin menen baylanisli hu'jjetlerdin aylanisin o'z ishine aladi.

Respublikamizdag'i bankler arasinda esaplasiwlar elektron to'lemeler sistemasi arqali jurgiziledi. Bundang'i basli maqseti hu'jjetlerdin aylasin ha'm fondladin aylanisililig'in tezletiw. ha'zirgi uaqitta O'zbekstan territoriyasinda to'lemeler 15-20 minut ishinde a'melge asiriladi, al bir ualayattin ishinde – 3-5 minut aralig'inda a'melge asiriladi.

Elektron to'lemeler sistemasi – uliwma ma'mleketlik to'lem sistemasinin bir bo'legi bolip tabiladi. Ol arqali bankler araliq esaplasiwlar kag'azsiz texnologiya menen O'zbekstan Respublikasi Orayliq bankinin elektron pochta arqali elektron informatsiyani jiberiw menen a'melge asiriladi.

Elektron to'lemeler sistemasi to'mendegi funktsiyalardin orinlaniwin tamiyinleydi:

- O'zbekstan Respublikasinin bankleri arasinda naq pulsiz esaplasiwdi tezletedi;
- a'melge asirilip atirg'an to'lem boyinsha infomatsiyalardin sir saklaniwin;
- Uaqtisha bos turg'an bank resurslarin na'tiyjeli paydalaniwg'a;
- To'lem operatsiyalarin ta'rtipke saliwshi nizam ha'm kag'iydalardin orinaliwin;

Kommertsialiy bankler ta'repinen ha'rekettegi nizam ha'm normativlik aktlerdin orinlaniwi ustinen Orayliq bank kadag'alawin tamiyinleydi.

Ekonomikada bazar qatnasiqlarinin rawajlaniwi naq pulsiz esaplasiw sistemasin sho'lkemlestiriwdin to'mendegi printsiplerin talap etedi:

1. Naq pulsiz esaplasiwlar qariydardin qarjilarin saqlaw ha'm basqa schetqa o'tkeriw yag'niy o'zgerisi ushin ashilg'an bank schetinda a'melge asiriladi. Bul printsiptek yuridikaliq emes, al fizikaliq shaxslarg'ada tiyisli boladi.

2. Banktegi schetlardan to'lemeler schet iyesinin tapsirmasi (talabi) boyinsha qabil etilgen izbe-izlik saqlang'an halda ha'm schettag'i pul qarjilarinin qaldig'i shegarasinda a'melge asiriliwi tiyis.

3. Bazar sub'ektlerinin naq pulsiz esaplasiw formasin erkin tu'rde tan'lawi ha'm olardi xojaliq sha'rtnamalarinda, banklerdin kelisim qatnasiqlarina

aralaspag'an halda bekitiwi. Bul printsiip penen bankke to'lemnerdi a'melge asiriwda da'lda'lishiliq roli bekitilgen.

Bul tiykarg'i 3 printsipten basqa ja'ne qosimsha to'lemnin' mu'ddetliliqi printsiipi ha'm to'lemnin' ta'miynlengenliqi printsiipi ha'reket etedi.

To'lemnin' mu'ddetliliqi printsiipi esaplasiwidin' kontraktlarda, xojalik, kreditlik, qamsizlandiriw sha'rtnamalarinda, Finans Wa'zirliqinin' instruktsiyalarinda kollektivlik sha'rtnamalarda yamasa kelisimlerde h.t.b. qatan' ko'rsetilgen mu'ddetler ishinde a'melge asiriliwin an'latadi. Bul printsiiptin' ornatilg'aninin' ekonomikalik ma'nisi, pul aliwshinin' puldi qay waqitta bolmasin tek alip g'ana qoymastan, al aldini ala belgilengen waqitta aliniwinda. Bul printsiiptin' orinlaniwinin' u'lken a'meliy a'hmiyeti bar. Bazar qatnashilarinin' sub'ektlari to'lemnin' waqti haqqinda mag'liwmatqa iye bola otirip, o'zinin' pul aylanisin ratsional' tu'rde sho'lkemlestiriwge, qariz qarjilarina talapti o'z waqtinda aniqlawg'a ha'm o'zinin' balansinin' likvidliliqin basqarip otiriwge mu'mkinshilik aladi.

To'lemnin' ta'miynleniwi printsiipi joqarida aytilg'an printsiip penen tig'iz baylanista, sebebi to'lemnin' ta'miynlengenliqi to'lemnin' o'z waqtinda, mu'ddetinde orinlaniwin isenim payda etetug'in likvidli qarjilardin' bar ekenin ha'm olardin' pul aliwshinin' aldinga'i minnetin orinlawg'a qarjilardin' paydalaniwge bolatug'inligin bildiredi. Likvidli qarjilardin' xarakterine qaray to'lemnin' ta'miynleniwi operativ ha'm perspektivaliq bolip 2 ge bo'linedi. To'lemnin' ta'miynleniwi printsiipi to'lemnin' aniq a'melge asirilatuq'inligina kepillik beredi, xojalikta to'lem ta'rtibin bekkemleydi, sonin' menen birge esaplasiwidin' barliq qatnashilarinin' to'lemge xa'm kreditti qaytariwge qa'biletinin' joqari da'rejede ekenligine kepillik bere aladi.

Esaplasiwidin' barliq printsipleri tig'iz baylanista ha'm kem degende birewinin' orinlanbawi basqalarinin' da buziliwina alip keledi.

Esaplasiw operatsiyalari sol bankte ashilg'an ka'rxananin' esaplasiw (raschetniy schet) betinde a'melge asiriladi. Bank ka'rxananin' esabindag'i puldi saqlaydi, usi schetqa kelip tu'sken puldi qosip otiradi, ka'rxananin' puldi basqa esap betine o'tkiziw, schettan naq pul tu'rinde aliw yamasa basqada bank operatsiyalarin orinlaw boyinsha ko'rsetpelerin a'melge asirip otiradi. Bul operatsiyalar bank ha'm ka'rxana arasinda du'zilgen sha'rtnamada ko'rsetilgen bolip banktin' is ju'rgiziw qag'iydalarina qarsi kelmewi kerek.

1991 jili 15 fevralda qabil etilgen «O'zR Ka'rxanalar haqqindag'i» Nizamnin' 24 stat'yasinin' 4 punktine muwapik barliq ka'rxanalar ushin birinshi gezekte: miynet haqi to'lew qa'rejetleri, byudjetke to'lemner, ma'mleketlik qamsizlandiriw ushin minnetli tu'rde to'lenetug'in qamsizlandiriw to'lemneri ha'm sotsialliq qamsizlandiriw fondina (Pensionniy fondqa) to'lenetug'in to'lemner ju'rgiziledi. Esaplasiwidin' basqa tu'rleri kalendarliq kelip tu'siw gezegi menen a'melge asiriladi. Eger ka'rxananin' to'lew qa'bileti jog'alg'an dep tabilsa yamasa bankrot bolg'an jag'dayda onin' qarizlarin to'lew ta'rtibin xojaliq suwdi aniqlap beredi.

Naq pulsiz esaplasiw bul - to'lewshi ka'rxananin' banktegi schetindag'i puldi, to'lem aliwshi ka'rxananin' schetina o'tkizip ha'm oni sa'ykes schetlarga jaziw arqali a'melge asirilatuq'in esaplasiw operatsiyasi. Naq pulsiz esaplasiw operatsiyalari bankte esapliq (raschetniy), ag'imdag'i (tekushiy), yamasa basqada schetlari arqali a'melge asiriladi. Ha'r qanday ka'rxana bankte tek g'ana bir tiykarg'i - esaplasiw yamasa ag'imdag'i esap betinin' - iyesi bola aladi.

Esaplasiw beti - menshikliktin' qanday formasi boliwina qaramastan yuridikaliq ta'rep statusina iye, o'z jumisin kommertsialliq esabi printsiipinde alip

baratug`in ka`rxana yamasa mekemelerge ashiladi. Esaplasiw beti iyesi o`zinin` schetindag`i pul qarjilari menen o`z qa`lewinshe paydalaniw huqiqina iye. Ol o`z aldina balansqa iye, byudjetke to`lemnerdi o`z atinan to`lewshi ha`m bankler menen o`z betinshe kreditlik qatnasqlarda bolatug`in ka`rxana. Demek, raschetniy schet iyesi ekonomikalik ha`m yuridikaliq jaqtan toliq g`a`rezsiz yag`niy erkin.

Ag`imdag`i schetlar kommertsiyalliq xizmet penen shug`illanbaytug`in ha`m yuridikaliq ta`rep statusina iye emes mekeme ha`m sho`lkemlerge ashiladi. Tiykarinan bunday schetlar jergilikli yamasa respublikaliq byudjette turiwshi ja`miyetlik mekeme ha`m sho`lkemlerge ashiladi. Ag`imdag`i schet iyesinin` ha`reketi joqari organlardin` tastiyiqlag`an smetasinda ko`rsetilgen qarjilar shegarasinan shig`ip ketpewi kerek. Ag`imdag`i schet boyinsha esaplasiw operatsiyalari dizimde ko`rsetilgenen shiqpaw kerek. Bul schet ashilg`an waqitta ol dizim ko`rsetiledi.

Esaplasiw beti iyesi hesh qanday operatsiyalar dizimi menen sheklenbegen, nizamg`a qarsi kelmegen operatsiyalar menen shug`illaniwg`a ruxsat etiledi. Esaplasiw betin ashiw ushin kommertsiyalliq bankke to`mendegi hu`jjetler usiniladi :

1. Esap betin ashiw haqqinda belgilengen formadag`i arza.
2. Ka`rxananin` ma`mleketlik registratsiyadan o`tiwi haqqinda hu`jjet.
3. Ka`rxanani ashiw boyinsha sho`lkemlestiriw sha`rtnamasinin` nusqasi (notarius arqali tastiyiqlang`an boliwi kerek)
4. Ka`rxana Ustavinin` nusqasi (notarius arqali tastiyiqlang`an)
5. Ka`rxana direktorinin` jumisqa aliniwin (basshisinin`) juwapkershiligin (polnomochiya) tastiyiqlawshi hu`jjet. Sho`lkemlestiriwshiler jiynalisinin` protokoli, kontrakt yamasa joqari organnin` buyrig`i.
6. Ka`rxananin` bas buxgalterinin` jumisqa aliniwin tastiyiqlawshi hu`jjet(jumisqa kirgenligi haqqinda buyirik yamasa kontrakt)
7. Juwapker adamlardin` imzasi ha`m ka`rxananin` mo`rinin` su`wreti qoyilg`an eki dana kartochka (arnawli formada ha`m notarius arqali tastiyiqlang`an)
8. Saliq inspektsiyasinan ka`rxanadan saliq aliw maqsetinde esapqa qoyilg`anlig`i haqqinda ma`limleme.
9. Pension fondqa esapqa qoyilg`anlig`i haqqinda ma`limleme
10. Statistikaliq organnin` registratsiyaliq kartochkasi.

Barliq jiynalg`an hu`jjetler banktin` bas yuristkonsul`ti yamasa bas buxgalterine tapsiriladi. Hu`jjetler ekspertizadan otkerilgenen keyin bank ka`rxanag`a esaplasiw betin aship ha`m onin` nomerin belgileydi. Esaplasiw betin ashiw esaplasiw kassaliq xizmet ko`rsetiw boyinsha sha`rtnama du`ziw menen birge alip bariladi.

Bul sha`rtnamada bank ka`rxanag`a to`mendegidey xizmetlerdi ko`rsetiwge minnetleme aladi:

1. aqsha ha`m esaplasiw chek da`ptershelerin beriw;
 2. esap betinen ko`shirmeler berip otiriw;
 3. schetti ju`rgiziw boyinsha ken`esler beriw;
 4. aqshalardin` saqlaniwin ta`miyinlew ha`m qariydarlardin` tapsirmasi boyinsha oni alip beriw;
 5. qariydarlardin` xizmeti haqqinda informatsiyani saqlaw;
 6. qariydarlardin` operatsiyalari boyinsha kommertsiyalliq sir saqlaw, h.t.b.
- Qariydar o`z gezeginde to`mendegidey sha`rtlerdi o`z moynina aladi:
1. normativlik aktlerdegi esaplasiw ha`m kassaliq operatsiyalardi ju`rgiziw boyinsha ko`rsetpelerdi orinlaw;
 2. barliq pul qarjilarin tek banktegi schetta saqlaw;

3.o'z waqtida buxgalteriyaliq ha'm statistikaliq esaplardi berip turiw

4.schetti jabiw aldinda bankti jazba tu'rde eskertiw h.t.b.

Qariydarlarga esaplasiw-kassaliq xizmet ko'rsetiw to'lemli bolg'anliktan sha'rtnamanin' arnawli bo'liminde xizmettin' bahasi quni ha'm esaplasiw ta'rtibi aniq ko'rsetilgen boladi. Atap aytqanda, schetti ashiw ushin to'lem mug'dari, esaplasiw operatsiyalari boyinsha komission to'lem mug'dari, kassaliq xizmet ko'rsetiw boyinsha to'lem, esapliq schettag'i minimal' yamasa ortasha qalldiq boyinsha to'lenetug'in protsent stavkasi x. t. b.

Naq pulsiz esaplasiwlardin' to'mendegi formalarin paydalaniw qabil etilgen:

to'lew talapnamasi

chekler

akkreditivler h.t.b.

To'lewshi ha'm to'lem aliwshi arasinda esaplasiw formasi olar arasinda du'zilgen sha'rtnamada (kelisimde) aniqlanadi. Eki ta'reptin' kelisimi boyinsha esaplasiw bir birinin' talabin esapqa aliw boyinsha banktin' qatnasiwisiz da a'melge asiriliwi mu'mkin.

To'lem tapsirmasi esap beti iyesinin' bankke onin' esapliq ag'imdag'i, byudjet yamasa ssuda schetina basqa ka'rxananin' esap betine belgili pul summasin o'tkeriwi haqqindag'i jazba ko'rsetpesi. Esaplasiwda to'lem tapsirmasin paydalaniw mu'mkinshilikleri ju'da' ken'. Onin' ja'rdeminde xojaliqlarda tovarliq yamasa tovarliq emes operatsiyalar boyinsha esaplasiwlar a'melge asiriladi. Esaplasiwlarda to'lem tapsirmasi to'mendegi jag'daylarda qollaniladi:

- tovarlardi yamasa xizmetlerdi alg'anin' tastiyoqlawshi tovar-transportliq hu'jjetlerdin' sa'nesin ha'm raqamin ko'rsetiw sha'rti menen aling'an tovar yamasa xizmetler ushin;
- aldin ala to'lem ushin kelisilgen jagdayda (aldin ala to'lem haqqinda sha'rtnama yamasa kontraktin raqami ko'rsetiliwi kerek);
- tovarliq operatsiyalar boyinsha kreditorliq karizlardi qaytarg'an jag'dayda;
- xojaliq sudi yamasa arbitrajdin' sheshimi boyinsha tovarlar yamasa ko'rsetilgen xizmetler ushin esaplasiwda;
- jaylardin' yamasa mu'lktin' ijara haqisi to'lengen jagdayda;
- transport, kommunal xizmet ko'rsetiw ka'rxanalarina ekspluatatsiyaliq xizmet ko'rsetkeni ushin to'lem to'lense x.t.b.

Tovarliq emes operatsiyalar boyinsha esaplaskanda to'lem tapsirmasi to'mendegi jagdaylarda qollaniladi:

- byudjetke to'lem;
- bank ssudasinin' ha'm onin' protsentlerinin' kaytariliwi;
- ma'mleketlik ha'm sotsialliq kamsizlandiriw organlarina qarji o'tkergen jagdayda;
- aktsionerlik ja'miyet yamasa basqa sho'lkemlerdi sho'lkemlestirgen jag'dayda ustav fondina qoyilmalar o'tkizse;
- aktsiya, obligatsiya, depozit sertifikatlarin, bank veksel'lerin h.t.b. satip alg'anda.

To'lem tapsirmasi to'lewshi ta'rep tamaninan qabil etilgen blank formasinda barliq kerekli rekvizitler ko'rsetilgen jag'dayda bankke 4 nusxada tapsiriladi. Birinshi nusxasi to'lewshi bankke ka'rxananin' esap betindegi qarjilardi aliw ushin paydalaniladi ha'm bank hu'jjetlerinde kaladi. To'rtinshi nusxasi to'lewshi ka'rxanaga banktin shtampi koyilip orinlaniw ushin aling'anlig'inin' da'lili sipatinda qaytariladi. Ekinshi ha'm u'shinshi nusxalari to'lem qabil etiwshi bankke jiberiledi. Bunda ekinshi nusxasi pul qarjilarin to'lem aliwshi ka'rxananin' esap

betine o'tkeriw ushin tiykar sipatinda bank hu'jjetlerinde kaladi, al u'shinshi nusxasi to'lem aliwshi ka'rxanag'a onin' esap betinen ko'shirmege qosa bank o'tkermesinin' da'liyli retinde jiberiledi.

To'lem tapsirmasi orinlaniw ushin bank ta'repinen to'lewshi ka'rxananin' esap betinde jetkilikli qarjilar bar bolg'an jag'dayda g'ana alinadi. To'lem tapsirmasi on ku'n dawaminda o'z ku'shine iye boladi.

Naq pulsiz esaplasiw haqqindag'i ha'rekettegi ko'rsetpeler to'lem tapsirmasi menen baylanis ka'rxanalari arqali pul qarjilarinin' o'tkermesinin' ayriqsha ta'rtibi belgilengen. Ka'rxana ha'm mekemelerge baylanis ka'rxanalari arqali jeke puxaralarga, olardin' o'z qarjilarin o'tkeriw (pensiya, aliment, xizmet haqi, sapar shig'inlari, avtorliq gonorar) o'tkermelerin a'melge asiriw huqiqi berilgen.

To'lem tapsirmasi menen esaplasiwdin' basqa esaplasiw tu'rine qarag'anda bir qansha abzalliqdari bar: hu'jjetler aylanisi salistirmali tu'rde a'piwayi ha'm jildam, pul qarjilarinin' ha'reketinin' tezleniwi, kelip tu'sken tovar yamasa xizmettin' sapasin tekseriw mu'mkinshiligi, tovarliq emes to'lemlerde esaplasiw usilin qollaniw mu'mkinshiligi. Bulardin' barlig'i to'lem tapsirmasi menen esaplasiwdin' jokari perspektivali esaplasiw usili ekenin' ko'rsetedi.

To'lem talapnama – tapsirmasi jetkerip beriwshinin, berilgen tovar hu'jjetlerinin' tiykarinda sha'rtinama boyinsha jiberilgen tovar, ko'rsetilgen xizmet ushin berilgen summani to'lew haqqindag'i ko'rsetpesi. TTT jetkerip beriwshi ta'repinen haqiqiy ju'klep jiberilgen o'nim yamasa ko'rsetilgen xizmet ushin standart blankda u'sh nusxada ju'klep jiberiw hu'jjetleri menen qosa satip aliwshinin' bankine to'lew ushin jiberiledi. TTTsin inkasso ushinda qabil etiw mu'mkin. Inkasso – esaplasiw, tovarliq ha'm akshalay hu'jjetlerdin' tiykarinda basqa ka'rxanalardan bank qariydarinin' tapsirmasi boyinsha pul qarjilarin o'tkerip aliw operatsiyasi. Inkassoliq xizmet ko'rsetiwde jetkerip beriushinin' banki o'zi TTTsin to'lewshi ta'reptin' bankine arnawli pochta arqali jiberedi. Jetkerip beriwshi menen satip aliwshi arasinda ha'm olardin' bankleri arasindag'i kelisimgе baylanisli esaplasiwdi tezletiw maqsetinde pochta arqali jibermey, hu'jjetler jetkerip beriwshinin' bankinen to'lewshi ka'rxananin' bankine teletayp yamasa telefaks arqali jiberiliwi mu'mkin. Jetkerip beriwshinin' banki ushin inkassaliq xizmetler qariydarg'a komission to'lemler esabinan ko'rsetiledi. TTTsi menen esaplasiwda to'lem haqqinda ko'rsetpe jetkerip beriwshi ta'repinen alinatug'in bolg'anliqtan bunday hu'jjetler boyinsha o'tkerme tek g'ana satip aliwshinin' maqullawi (aktsepti) kelisimi menen a'melge asiriladi. Usi maqsetde jetkerip beriwshinin' bankine kelip tu'sken TTTlari arnawli jurnalda dizimnen o'tkeriledi ha'm bank ta'repinen to'lewshinin' tikkeley o'zine aktseptlew ushin beriledi.

Bank a'meliyatinda aktsepttin' bir neshe formasi qollaniladi: tuwri ha'm qarsi, aldi ala ha'm son'inan, toliq ha'm bo'leklep.

Tuwri aktsept jag'dayinda to'lewshi to'lew haqqinda ko'rsetpe berilgen ha'r bir hu'jjet boyinsha jazba tu'rde to'lewge qayil ekenligin yamasa aktseptten bas tartatug'inlig'in bildiredi.

Keri aktsept bunda to'lewshi bankti jazba tu'rde tek g'ana aktseptden bas tartatug'inlig'in bildiredi. O'z waqtinda bildirilmegen qarsiliq bank ta'repinen to'lewshinin' maqullag'ani dep tu'siniledi.

Aldin ala aktseptte to'lewshi ta'rep onin' esap betindegi pullar o'tkerilmesten burin onin' qayilshilig'i alinatug'in jag'daydag'i to'lem. Bunda esaplasiw hu'jjeti, eger to'lewshi u'sh ku'n dawaminda bankke to'lemnен bas tartatug'inlig'in bildirmese aktseptlengen bolip esaplanadi.

Son'nan aktseptlew bul esaplasıw hu'jjetlerinin' bankke tu'sken ku'ni, operatsion ku'n dawamında to'leniwi kerek bolg'an to'lemelerde qollaniladi.

To'lewshi ta'repten bildirilgen to'lemge karsiliq toliq yamasa bo'leklengen boliwi mu'mkin ha'm onda sha'rtli tu'rde sebepleri ko'rsetiliwi tiyis.

A'dette aktseptten bas tartiwdin' to'mendegidey sebepleri ushirasadi: tovar buyirtpa etilmegen; schet tovarsiz; tovar aldinnan to'lengen; kelisilgen baha aniqlanbag'an; tovaridin' tu'siw jayi basqa, o'zgergen h.t.b. sha'rtnamaliq minnetlemelerdin' buziliwi menen baylanisli sebepler.

Jetkerip beriwshi menen to'lewshi arasındag'i kelispewshilikler boyınsha naraziliqti sheshiwde bank qatnaspaydi. TTTsin aktseptlew ushin to'lewshige 3 jumis ku'ni beriledi.

TTTsin to'lewge qayilshilig'in bildirse to'lewshi hu'jjetli bank esap betindegi qarjilar menen islesiwge ruxsati bar adamlardin' imzasi ha'm mo'rin qoydirip bankke u'sh nusxada tapsiradi. Birinshi nusxasi bank ushin esap betindegi puldi o'tkeriw ushin tiykar bolip bankte qaldiriladi. 2shi nusxasi jetkerip beriwshinin' bankine jiberiledi. 3shi nusxasi to'lewshige onin' esap betindegi pul boyınsha bank operatsiyasi ju'rgizilgeni haqqında tilxat retinde qaytariladi. Eger to'lemnin' bir bo'leginen bas tartsa TTTsinin' «to'lem summasi» degen grafasina o'zinin' to'lewdi maqul ko'rgen summasin jazadi. Eger toliq to'lemnin bas tartsa onda aktseptten bas tartkani haqqında sebepleri ko'rsetilgen xat jiberedi. TTTsi usi xat penen birge jetkerip beriwshinin' o'zine qaytariladi.

TTTsi menen esaplasıw jetkerip beriwshi ha'm satip aliwshinin' finans ha'm xojaliq qizig'iwshilig'ina juwap beredi ha'm xojaliqtag'i sha'rtnamaliq katnasiqlardi bekkemleydi. Bunda:

- esaplasıw hu'jjetlerinin' jaziliwi tezlenedi;
- to'lewshinin' maqullag'ani menen to'lem a'melge asiriladi;
- jetkerip beriwshi qarjilardin' xojaliq aylanisınan shig'ip kalg'an waqtına bankte faktoringlik kredit aliwına mu'mkinshilik jaratiladi.

Chek – to'lewshinin, usi chekti using'an ta'repke o'zinin' esap betinen belgili pul summasin to'lew haqqında jazba tu'rdegi ko'rsetpesi, cheklerdi akshalay ha'm esaplasıw dep bo'ledi.

Aqshalay chekler, chekti usiniwshi ta'repke naq aqsha qarjilarin to'lew ushin qollaniladi. Misali xizmet haqi, xojaliq shig'inlari, is sapari qa'rejetleri h.t.b.

Esaplasıw chegi- bul naq emes esaplasıwlar ushin qollanilatug'in chekler. Esaplasıw chegi belgilengen formadag'i hu'jjet bolip ol chek beriwshinin' o'zinin' bankine onin' esap betindegi puldan chekte ko'rsetilgen summani chekti using'an ta'repke o'tkiziwi haqqında jazba tu'rdegi buyrig'i esaplanadi. Esaplasıw chegi to'lem tapsirmasınday bolip to'lewshi ta'repinen toltiriladi, biraq ayirmashilig'i chek to'lewshi ta'repinen o'tkermen aliwshi ka'rxanag'a xojaliq operatsiyasi a'melge asirilg'an waqt momentinde beriledi ha'm ol o'z bankine to'lemni o'tkeriw ushin tapsiradi.

Esaplasıw cheklari – qaplang'an ha'm qaplanbag'an boliw mu'mkin. Qaplang'an esaplasıw chegi boyınsha qarjilar chek beriwshi ta'repinen bo'lek bank schetında deponentlenedi, ha'm ol usi chek boyınsha to'lemni ta'miynleydi.

Qaplanbag'an esaplasıw chegi boyınsha to'lemni bank ta'repinen kepillenedi. Bul jag'dayda bank chek beriwshige, onin' schetında pul qarjilari jetkiliksiz bolsa bank esabınan to'lemni a'melge asiradi. Ha'zirgi waqıtta O'zbekstan Respublikasi Orayliq banki ko'rsetpelerine muwapiq tek g'ana qaplang'an cheklari menen esaplasıw ruxsat etilgen. Esaplasıw chegin aliw ushin qariydar og'an xizmet ko'rsetiwshi kommertsiyaliq bankke belgilengen formadag'i arza menen baradi, onda

cheklerdin` sani ha`m chek penen esaplasiwg`a kerekli summa ko`rsetiledi. Usi mag`liwmatlar tiykarinda bir chektin` limiti belgilenedi, ha`m ol ha`r bir chektin` arqasında ko`rsetiledi. Chek aliw ushin aling`an arza ka`rxana basshisi ha`m bas buxgalter ta`repinen imzalanadi ha`m mo`ri menen tastiylanadi.

Arza menen birgelikte qariydar arza etilgen pul summasin onin` esap betinen «esaplasiw chegi» schetina o`tkeriw haqqında to`lem tapsirmasin usinadi. Ko`rsetilgen summa deponentlengennen keyin g`ana chek aliwg`a haqili.

Kommertsyaliq bank chek beriwden aldin oni hu`jjetlestiredi: to`lewshi banktin` ati, jaylasqan jeri, chek beriwshinin` atamasi, onin` banktegi esap beti raqami, chek jaziliwi mu`mkin bolg`an summanin` joqarg`i shegi, bank basshilarinin` imzasi ha`m mo`ri. Bundan basqa bank xizmetkeri qariydardi chekten paydalaniw ta`rtibi menen, jog`altilg`an yamasa urlatilg`an chekler boyinsha juwapkershilik haqqında eskertedi. Cheklerin` joytiliwi yamasa urlaniwi menen baylanisli ziyalar chek iyesinin` juwapkershiligine koyiladi.

Akkreditiv – bul satip aliwshinin` bankinin` jetkerip beriwshinin` bankine tovar jetkerip beriwshige to`lemdi o`tkiziwi haqqında tapsirmasi. Bunda aldin ala satip aliwshi akkreditiv haqqında arza beriwi kerek.

Esaplasiw din` akkreditiv formasi tek g`ana kalalar araliq aylanista qollaniladi. Akkreditiv tek g`ana bir jetkerip beriwshi menen esaplasiw ushin qollaniladi. Akkreditivtin` ha`reket etiw muddeti bank ta`repten belgilenbeydi, al jetkerip beriwshi ha`m satip aliwshi arasindag`i duzilgen sha`rtnamada ko`rsetiledi. Esaplasiw din` akkreditiv formasinin` basqa esaplasiwlardan ayirmashilig`i bul akkreditiv usilinda jetkerip beriwshige to`lem satip aliwshinin` o`z qarjilari esabinan yamasa bank qarjilari esabinan to`leniwi kepillenedi.

Akkreditivler 2 tu`rde ashiliwi mu`mkin: deponentlengen ha`m kepillengen (garantiyalangan).

Deponentlengen akkreditivte to`lewshi aldin ala jetkerip beriwshi menen esaplasiw qarjilarin deponentleydi. Bunday jag`dayda to`lewshinin` banki (emitent-bank) to`lewshinin` esap betindegi qarjilardi jetkerip beriwshinin` bankine o`z aldina bo`lek ashilg`an «akkreditiv schetina» o`tkerip koyadi.

Jetkerip beriwshinin` bankinde qarjilar bank-emitentten aling`an ssuda esabinan o`tkeriliwi mu`mkin.

Qaplanbag`an yamasa kepillengen akkreditivler boyinsha to`lemeler jetkerip beriwshige bank ta`repinen kepillenedi. Bul jag`dayda to`lewshi ta`rep o`z bankine kepillengen akkreditiv aship beriw haqqında sorawnama jiberedi. Bunday sorawnamalardi bank, eger onin` qariydari to`lem qa`bileti joqari bolsa ha`m 1 klass qariydarlarina qanaatlandiradi.

Esaplasiw din` akkreditiv usilin paydalaniw to`lewshi ha`m jetkerip beriwshi arasinda duzilgen sha`rtnamada ko`rsetiledi. Bul sha`rtnamada akkreditiv boyinsha konkret sha`rtler, onin` ha`reket etiw mu`ddeti, akkreditiv tu`ri ha`m onin` orinlaniw usili h.t.b. ko`rsetiliwi tiyis.

Akkreditiv ashiw ushin to`lewshi ta`rep o`z bankine standart blankdegi arzasin usinadi, onin` ishinde akkreditiv ashiw ushin tiykar bolg`an sha`rtnama raqamlari, akkreditivtin` ha`reket etiw muddeti, to`lewshinin` banki ha`m esap beti raqami, jetkerip beriwshinin` banki atamasi ha`m esap beti, akkreditiv boyinsha to`lem o`tkeriw ushin tiykar bolatug`in hu`jjetler dizimi, toltiriw tartibi, akkreditiv tu`ri summasi h.t.b. ko`rsetilgen.

Berilgen arza bankte arnawli jurnalda dizimnen o`tkerilip, balanstan tis esap betine kirgiziledi. Akkreditiv ashiw ushin berilgen arza 5 nusxada tapsiriladi.

Akkreditiv boyinsha paydalanilmay awisip qalg'an pul summasi to'lewshi ta'reptin' bankine kaytariladi.

1995 jil 2 iyun'de qabil etilgen O'zbekstan Respublikasi Ministrler Kabinetinin' «O'zbekstan Respublikasinin' xaliq xojalig'inda veksellerdi qollaniw» haqqindag'i karari o'z-ara esaplasiwdi jetilistiriwge qaratilg'an ilajlardin' biri boldi. Veksel'lerdi engiziwdiin tiykarg'i maqseti bolip xaliq xojalig'inda esaplasiwdi tezletiw, to'lem ta'rtibin bekkemlew ha'mde xojaliq sub'ektlerinin' juwapkershiligin arttiriw bolip esaplanadi.

Veksel'ler xojaliq sub'ektlerinin' arasinda jetkerip berilgen tovarlar, orinlang'an jumislar, ko'rsetilgen xizmetler ushin mu'ddeti uzaytilg'an to'lem boyinsha qariz minnetlemesi sipatinda aylanisqa engizildi. Veksel'lerdi shig'ariw huqiqi tek g'ana O'zbekstan Respublikasi Orayliq bank ta'repinen kommertsiyaliq banklerge ruxsat berildi, ha'mde Orayliq bankke veksel'lerdi aylanisqa shig'ariw ha'm oni o'z waqtinda o'tew ta'rtibin saqlaw ushin juwapkershilik ju'klendi.

Ka'rxana ha'm sho'lkemler ta'repinen veksel'ler konkret sawda kelisiminde jazilip beriledi.

A'piwayi veksel' bir ta'reptin' (veksel' beriwshinin) belgili mug'dardag'i aqsha summasin belgili bir ta'repke (1-shi aliwshig'a) belgilengen mu'ddetde, onin' buyrig'i yamasa talap etiw boyinsha sha'rtli tu'rde to'lew minnetlemesin o'z moynina aliwshi jazba tu'rdegi hu'jjet bolip esaplanadi. Veksel' qa'legen summag'a yamasa to'lew muddeti bir jilg'a shekemgi qa'legen mu'ddetke jazilip beriliwi mu'mkin.

Ka'rxana ha'm sho'lkemler veksel' blanklerin o'zinin' esap beti ashilg'an ha'mde veksel' beriwge ruxsati bar bolg'an banklerden aliwi mu'mkin. Bankler veksel' blanklerin beriwden aldin sol ka'rxananin' finans-xojaliq jumisin tekseriw ha'mde onin' to'lewshilik da'rejesin aniqlaw tiyis. Veksel' blankleri sol ka'rxananin' isenim qag'azlarin ko'rsetkennen keyin g'ana beriledi. Bank basshilari ha'm onin' bas buxgalterlerine veksel'din' blanklerin beriw ha'mde onin' esabin alip bariwdag'i jeke juwapkershilik ju'klenedi. Veksel' beriwshi ka'rxana ha'm sho'lkemler veksel'din' barliq rekvizitlerdin' belgilengen kelisimge ha'mde saykes sha'rtnamag'a muwapiq toltirg'annan keyin oni esapka aliw ushin kommertsiyaliq bankke tapsiradi. Ekonomikada veksel'lerdi engiziw tovar aylanisin tezletip, aylanistag'i naq qag'az pullardin' ko'beyip ketiwine mu'mkinshilik bermeydi. Yag'niy belgili da'rejede inflyatsiyanin' o'sip ketiwin aldin aladi.

Biraq veksel' menen esaplasiw din' o'zine ta'n ayirim shegaralaniwi da bar. Veksel' kredit akshalarinin' bir tu'ri bolip, olda qag'az akshalarday qag'azda basip shig'arilip, ol o'zinin' shig'iwinan baslap tek altinnin' belgisi bolip qoymastan, ol kredittin' de belgisi bolip esaplanadi.

Veksel'den paydalaniw tovar din' satiliwin ha'mde aylanis qarjilarinin' aylaniwshilig'inin' tezletetug'inlig'i sebepli xojaliq sub'ektlerinin' kreditlik resurslarina ha'mde uliwma pul qarjilarina degen talabin to'menletip otiradi. Bul onin' tiykarg'i abzallig'i bolip esaplanadi.

A'debiyatlar:

1. Bankovskoe delo pod red. prof. Kolesnikova. Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
2. Banki i bankovskie operatsii. pod red. prof. E.F. Jukova Moskva. "Banki i birji" 1997 g.
3. Den'gi i finansovie rinki. V.A. Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
4. "Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F. Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.

5. Platejnie texnologii v Uzbekistane «RDK» № 1 - 1997g.
6. Matekeev J. Veksel'din xalik xojalig'inda esaplasiwdi tezletiwdegi roli. Erkin Karakalpakstan, 1995 j. №102
7. K. Muxammedjonov «Elektronnaya sistema raschetov-revol'yutsiya v finansax» Ekonomika i statistika №9 1997 g.

Kommertsialliq banklerdin` kassaliq operatsiyalari

Jobasi:

1. Nak pullar menen esaplasiw din zaru`rligi.
2. Kassalik operatsiyalardi alip bariw tartip ha`m kag`iydalari.
3. Kommertsialliq banklerde nak pul menen esaplasiw kassalarinin` jumisin sho`lkemlestiriw
4. Nak pul menen esaplasiw dag`i juwapkershilik.

Naq pul aylanisi uliwma aqsha aylanisining` 20 protsentina quraydi. Negizinen naq pul menen esaplasiwlar ka`rxana, mekeme, sho`lkemler ha`m jeke adamlar arasinda a`melge asiriladi. Naq pul aylanisi uliwma pul aylanisidan az bolg`anlig`i menen og`an puldin` xojaliq tag`i aylanisi ha`m onin` satip aliw qa`bilyetliligi baylanisli boladi.

Naq pullar banknota ha`m metall dan islengen ten`ge tu`rinde bolip oni shig`ariw ha`m aylanistan aliniw huqiqi tek g`ana Orayliq bankke berilgen. Bul onin` ma`mlekettin` emissiyaliq orayi funktsiyasina muwapiq keledi.

Orayliq bank ta`repinen xaliq xojalig`inda kassaliq operatsiyalardi ju`rgiziw ta`rtip ha`m qag`iydasi islep shig`iladi, bunnan basqa to`mendegidey jumislar alip bariladi:

- banknotalardi ha`m qag`az aqshalardi islep shig`ariw di sho`lkemlestiredi;
- naq pul di inkassatsiyalaw, saqlaw ha`m ko`shiriw qag`iydalarin ornatadi;
- pul belgilerinin` jaramlilig`in aniqlaw usullarin ko`rsetedi;
- jaramsiz pullardi almastiriw ha`m olardi joq qiliw sharalarin a`melge asiradi,

h.t.b.

Ma`mlekettin` emissiyaliq orayi bolg`an Orayliq bankke pul birligin turaqlastiriw di ta`miynlew maqsetinde aqsha aylanisin basqariw tapsirilg`an. Bul funktsiyasin a`melge asiriw ushin Orayliq bank kommertsialliq bankler arqali o`zine ta`n usullar menen ha`reket etedi.

Kommertsialliq bankler o`z qariydarlari menen kassa xizmetin ko`rsetiw boyinsha qatnasti sha`rtname tiykarinda alip baradi. Kassaliq xizmetler boyinsha huqiyqiy tiykar «Bank ha`m bank xizmeti haqqinda» Nizamda ha`m Orayliq bank qag`iydalarinda ko`rsetilgen. Naq pul menen esaplasiw di a`melge asiriw ushin bank yamasa kreditlik mekemenin` kassaliq jaylari (xanalari) texnikaliq u`skenelengen ha`m signalizatsiya ornatilg`an boliwi kerek. Puxaralar ha`m ka`rxanalar arasinda naq pul menen esaplasiwlar esaplasiw - kassaliq mashinalari ja`rdeminde a`melge asiriliwi kerek.

Ka`rxana o`zining` kassasinda bank ta`repinen qoyilg`an limitlerde ko`rsetilgen mug`darda naq pul saqlaw i mu`mkin. Ko`rsetilgen limitten artiq bo`legin bankke tapsiriwi kerek. Ha`r kvartaldin` basinda ka`rxanalar bankke arnawli zayavka raschet tapsiradi. Bunda ka`rxana bir ayliq naq aqsha tu`simi, shig`imi yamasa sarplaniwi, ortasha ku`nlik tu`sim, naq pul di bankke tapsiriw mu`ddeti yamasa waqti ko`rsetiledi. Ha`r ku`ni naq aqshalay tu`sim bolatug`in ka`rxanalar ushin ha`r bir jumis ku`ninin` aqirinda kassaliq tu`sim bankke tapsiriladi. Naq pullar banktin`

ku'ndizgi ha'm keshki kassalarina yamasa inkassatorlarg'a tapsiriladi. Naq puldin' bankke tapsiriliwi ka'rxana ekonomisti ta'repinen kassaliq plan boyinsha vedomostlardiki tekseriw arqali qadag'alanadi.

Naq pul menen islesiw qag'iydalarin saqlamag'ani ushin 2-3 eseden finansliq juwappershilik tu'rleri kollaniladi. Sol ka'rxananin' basshilarina minimal' xizmet haqinin' 50 eselengen mug'darinda ja'rima salinadi. Bul ko'rsetilgen ja'rima mug'dari jergilikli byudjetke o'tkiziledi. Ha'r bir kommertsiyaliq bankke kelip tu'setug'in naq pul ushin ha'm onin' shig'ariliw operatsiyalarin a'melge asiriw ushin aylanis kassasi xizmet etedi. Ha'r bir operatsiyaliq ku'n kelip tu'sken naq pul sol ku'ni kerekli schetlarga o'tkerilip sa'ykes jaziwlar menen tastiyoqlaniwi kerek. Banktegi aylanis kassalarinan ka'rxana ha'm mekemelerge pul beriletug'in bolg'anliktan, ha'r bir kommertsiyaliq bank naq pulg'a bolg'an talabin Orayliq bank arqali qanaatlandirmastan, al o'z jumisin ratsional sho'lkemlestiriwi za'ru'r. Sonin' ushin bankler kvartalliq operativ kassaliq reje du'zip otiradi.

Barliq ka'rxanalar, mekemeler ha'm sho'lkemler jobalastirilip atirg'an kvartaldan 65 ku'n burin bankke kassaliq zayavka beredi. Kassaliq zayavka 3 bo'limnen turadi. 1shi bo'liminde kassag'a kelip tu'setug'in barliq pul ko'lemi ko'rsetiledi. Sonnan qanshasi bankke tapsirilatu'g'inlig'i ayirim ko'rsetiledi.

2-shi bo'liminde xizmet haqi boyinsha esaplang'an ha'm basqa da shig'inlar ko'rsetiledi. Bul bo'limde ko'rsetilgen naq pul menen beriletug'in summa, xizmet haqi fondinan uslanilip qalinatug'in aqsha mug'darin alip taslaw arqali aniqlanadi. Ka'rxanadan naq puldin' shig'ariliwi to'rt tu'rde boliwi mu'mkin:

1) kassag'a kelip tu'sken pul mug'darinan (sawdada, pochtada h.t.b.)

2) amanat kassalari arqali

3) sawda ka'rxanalarinan aling'an naq pul arqali, Orayliq banktin' ruxsati menen.

4) bankten aling'an naq pul menen.

3-bo'limde basqada to'lemeler: sotsialliq qamsizlandiriw napaqalari, is sapari shig'inlari h.t.b. Bundag'i ko'rsetkishler o'tken jildin' usi kvartalina sa'ykes ko'lemde ko'rsetiledi.

4-bo'liminde xizmet haqi to'lew ushin bankten aling'an naq pul ko'rsetiledi.

Bankke bunnan basqa ka'rxanalar sawda tu'siminen bolg'an qarjilar; xizmet ko'rsetiwden tu'sken tu'sim; finansliq uyimlar, salqlar haqqinda ma'limleme tapsiradi. Ka'rxanalardan aling'an usi hu'jjetler ja'rdeminde bank kassaliq esaplasiw rejesin islep shig'adi.

Kelip tu'setug'in ha'm shig'arilatug'in naq puldin' ha'reketin bankte kassa-operatsiyaliq bo'limi a'melge asiradi. Onda: tu'sim, shig'ariliw, keshki, pul maydalaytug'in, pul sanaw operatsiyalari a'melge asiriladi. Pul sanaw kassasi, eger bankte naq pul inkassatorlar ta'repinen alip kelinetu'g'in etip sho'lkemlestirilgen jag'dayda ashiladi. Banktegi kassalardin' sani ha'm islew waqti bank xizmetinin' ko'lemi ha'm xarakterine baylanisli boladi.

Bank ta'repinen naq pul tek qariydardin' o'z qolinan yamasa onin' qatnasiwinda ha'm inkassatorlardan alinadi. Bankke naq puldi tapsirg'anda "ob'yavlenie na vnos nalichnimi" formasi toltiriladi. Ol 3 bo'limnen turadi: dag'aza, kvitantsiya ha'm order, ol pul saliwshi ta'repinen toltiriladi. Onda kimnen, qaysi schetqa, pul mug'dari tsifra menen ha'm jazba tu'rde, to'lem tu'ri ko'rsetiledi. Orderde kassanin' qabil etilgen kassaliq simvollari ko'rsetiledi. Forma toltirilg'annan keyin bank xizmetkeri hu'jjetin' duris toltirilg'anin tekserip, o'z imzasin qoyip, usi pul operatsiyasi boyinsha barliq berilgen informatsiya kassa jurnalina jaziladi. Onnan keyin kassa jurnali ob'yavlenie menen birge kiris kassasina

berileadi. Ol jerde durislig'i ja'ne bir tekserilip, pul sanap alinadi. Bir operatsiyaliq ku'ninde kelip tu'sken naq pul balanstin' sa'ykes schetinda sol ku'ni jaziliwi kerek. Bankten naq puldin' xizmet haqi, stipendiya ushin shig'ariliwi sha'rtnamada ko'rsetilgen waqitta a'melge asiriladi. Banktin' kassaliq resurslarin bir qa'lipte saqlaw ushin xizmet haqi to'lewdu' kalendarin du'zip otiradi. Ha'r bir is ku'ninde azanda reje boyinsha sol ku'nge kerekli naq puldin' mug'dari kassa baslig'i ta'repinen kassirlerge podotchet berileadi.

Bankten pul ka'rxanag'a ha'm basqa da qariydarlarg'a pul chekleri tiykarinda berileadi. Bunda chektin' toltiriliw durislig'i, juwapkerli adamlardin' imzasi, mo'ri, pul summasi, waqtinin' ko'rsetiliwi tekserileadi. Chekte puldin' jumsaliw maqseti de ko'rsetilgen boliwi kerek. Jumis ku'ninin' aqirinda kassir kassadag'i puldin' esabin shig'aradi ha'm «kniga ucheta vidannix i poluchennix deneg»ga qol qoyip tastiylaydi.

A'debiyatlar:

1. "Tijorat banklarida kassa ishini tashkil etish, inkassatsiya qilish va boyliklarni tashishga doir yuirqnomaga uzgartirishlar kiritish haqida" UzR Markaziy bank Boshqaruvining 2005 yil 12 marttagi 3-A/2 son qarori.
2. Bankovskoe delo pod red.prof, Kolesnikova.Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
3. Banki i bankovskie operatsii.pod red. prof.E.F.Jukova Moskva.»Banki i birji» 1997 g.
4. Den'gi i finansovie rinki.V.A.Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
5. "Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F.Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.

Kommertsiyaliq banklerdin' da'lda'lliq operatsiyalari

Jobasi:

- 1.Faktoringlik operatsiyalar
- 2.Kommertsiallik banklerdin lizinglik operatsiyalari.
- 3.Trastlik operatsiyalar.
- 4.Baskada operatsiyalar.

O'zbekstanda kommertsiyaliq banklerdin' engizip atirg'an taza xizmetinin' biri bul faktoring.

Faktoring en' da'slep AQShta XIX a'sirdin' aqirinda payda boldi. Biraq 1963 jili rasmiy tu'rde a'melge asirila basladi. **Faktoring** - bul jetkerip beriwshinin' debitordan satilg'an tovari, ko'rsetilgen xizmetleri ushin alinatug'in qariz to'lemelerin kommertsiyaliq kredit sha'rti menen bank faktorg'a tapsiriwg'a aytiladi. Faktor- komissioner, agent, da'lda'lshi degendi anlatadi.

Bunda bank to'lenbegen to'lem talapnamasinin' iyesi boladi ha'm, aldin ala qarizdarlardin' kreditliliqi tekserilgen jag'dayda bul qariz boyinsha to'lenbewi mu'mkin bolg'an ta'wekelshilikti o'zine aladi. Faktoring bul ta'wekelshil biraq joqari paydali bank xizmeti. Ol xa'zirgi waqitta ekonomikadag'i protsesslerge ju'da tuwra keledi.

Du'n'yaju'zilik praktikada bunday operatsiyalarda faktor bolip finansliq kompaniya yamasa qa'niygelestirilgen faktoringlik kompaniya xizmet etedi.

Bizin' elimizde bank faktorlardin' xizmeti satiwshi ha'm aliwshilar arasindag'i to'lem qatnasiqlarinin' turaqliliq ha'm ta'wekelshilik mashqalalalarin sheshiwge xizmet etedi.

O'z ara kommertsiyaliq bankler faktoring operatsiyalari menen shug'illaniwdi 90 jillardin' basinda basladi. Biraq huqiqiy ha'm normativlik bazasi bolmag'anlikdan faktoring operatsiyalarlardin' rawajlaniwina irkinish boldi ha'm oni ken'nen paydalaniwg'a mu'mkin bolmadi. 1997 jili 1 marttan baslap engizilgen Grajdanliq kodekstin' 42-bapi aqsha qatnasiqlarin finanslastiriwg'a arnalg'an bolip ha'm 1997 jili fevral' Orayliq Bank ta'repinen qabil etilgen. «O'zbekistan Respublikasi territoriyasinda kommertsiyaliq bankler ta'repinen faktoringlik operatsiyalarin alip bariw jag'dayi ha'm ta'rtibi» faktoringlik operatsiyalarin bankler ta'repinen kollaniwg'a huqiqiy ha'm normativlik baza boldi.

Faktoringlik operatsiyalarg'a u'sh ta'rep qatnasadi:

1.faktor-da'lda'lshi (bank yamasa faktoringlik kompaniya), o'zinin' qariydarinan jetkerip beriwshi schet-fakturani alip otiradi.

2.qariydar (tovar satiwshi-kreditor) sub'ekt.O'zinin' qarizin faktor da'lda'lshig'a usiniw (tapsiriw) haqqinda sha'rtname du'zgen sub'ekt.

3.satip aliwshi - qarizdar.

Kommertsiyaliq bankler ta'repinen qariydarlarga faktoringlik xizmet ko'rsetiw tek g'ana olardin' tiykarig'i depozit schetinin' jaylasqan jerinde a'melge asiriladi. Bul komertsiali q banklerdin' ma'plerin korg'aw ha'm olardin' ekonomikaliq qa'wipsizligi ushin ha'm ha'r qanday ta'wekelshilikti minimal da'rejege jetkeriw ushin islengen Orayliq banktin' sharasi.

Faktoringlik xizmet aldinan bankte analitikaliq jumis alip bariladi. Qariydardan arza kelip tu'skennen keyin, bank-faktor belgili waqit ishinde finans jag'dayin tekseredi. Bunda tek g'ana qarizdar ka'rxana emes, al tovar satiwshi ka'rxananin' da jag'dayi tekseriledi. Arza beriwshi bankke schet-fakturani, to'lem tapsirmasin ha'm basqa da qarizdar ka'rxanag'a ko'rsetiletug'in hu'jjetlerdi tapsiradi. Bul hu'jjetler boyinsha qarizdar ka'rxana to'lewge qayilshilig'in beredi. (aktsept)

Banklerde faktoringlik operatsiyalardi a'melge asiriw ushin arnawli bo'lim du'ziledi. Faktoringlik operatsiyalardi alip bariwdin' deregi bolip banktin' o'z qarjilari boladi.

O'zbekstan Respublikasinda ekonomikadag'i konkret jag'daydi esapqa alip Orayliq Bank ta'repinen islep shig'ilg'an qag'iydalarg'a sa'ykes Kommertsiyaliq bankler faktoringlik xizmetti o'z qariydarlarina 60 ku'n mu'ddetke ko'rsetiwine ruxsat etilgen. Eger usi waqit dawaminda to'lewshiden pul kelip tu'spese, onda bank regress huquqin a'melge asiradi, yag'niy jetkerip beriwshilerdin' schetinan faktoringlik sha'rtname boyinsha o'tkerilgen puldi qaytip aladi. Biraq du'n'ya ju'zlik praktikada regress penen ju'rgiziletug'in faktoring ju'da' siyrek gezlesedi ha'm bankler to'lem boyinsha ta'wekelshiliti o'z juwapkershiligine aladi.

Faktoring operatsiyalarin ju'rgiziwdin' tiykari bolip faktoring sha'rtnamasi xizmet etedi. Onda operatsiyalar ju'rgiziw sha'rtleri aniq ko'rsetiledi: to'lem hu'jjetlerinin' rekvizitleri, faktoring operatsiyadan to'lenetug'in summanin' u'lesi, komission xoshametlew mug'dari, kreditten paydalang'anlig'i ushin protsent mug'dari, sha'rtnamani orinlawdan bas tartiw sha'rtleri h.t.b.

O'zR Orayliq banki ko'rsetpesi boyinsha faktoring xizmetlerdi islew ushin jetkerip beriwshi ha'm qarizdar ka'rxanalarda N 2 kartotekada bolmawi kerek. Bunnan basqa faktoringlik operatsiyalar to'mendegi jag'dayda a'melge asirilmaydi:

- 1.byudjet mekemelerinen alinatug'in qarizlar boyinsha;
- 2.jeke adamlardin' qariz minnetlemeleri boyinsha;
- 3.ziyan menen isleytug'in ka'rxanalarg'a;
- 4.balansi likvidli emes dep tabilg'an ka'rxanalarda;
- 5.barter sha'rtleri menen otkizilip atirg'an operatsiyalarda;

6.tovar yamasa xizmet ushin qarizlar a`stelik penen basqishpa basqish to`lenip atirg`an qarizlar boyinsha;

7.satip aliwshig`a kelip tu`sken tovarlar ushin xizmet ko`rsetiw satiwshinin` juwappershiliginde turg`an operatsiyalar ushin.

Factoring operatsiyalardi a`melge asirg`anda bank ka`rxanag`a to`lem tapsirmasinda ko`rsetilgen puldin` 80 protsentinen ko`p bolmag`an bo`legin g`ana to`leydi. Qalg`an bo`legin qarizdardin` puli kelip tu`skennen keyin to`lenedi yamasa o`tkeriledi.

Bank jetkerip beriwshi menen sha`rtnama du`zbesten aldin onin` balansinin` likvidliligin tekserip aladi. Du`n`ya ju`zi praktikasinda faktoringlik operatsiyalardin` 2 tu`ri qollaniladi.

1) Ashiq tu`rdegi yamasa konventsion

2) Jabiq tu`rdegi yamasa konfidentsial`

(1) tu`rinde qarizdar schet fakturani bank faktorg`a yamasa faktoring kompaniyalarg`a tapsirg`anlig`i haqqinda xabarlandirilg`an jag`daydag`i xizmet.

(2) tu`rinde ta`repler bank faktorg`a qarizdin` tapsirilg`anlig`i haqqinda xabarlandirilmag`an jag`daydag`i xizmet.

Xa`zirgi waqitta O`zbekstanda Orayliq bank ta`rtibi menen tek g`ana ashiq tu`rdegi faktoring qollaniladi. Faktoringlik xizmet haqqinda sha`rtnama du`zilgen waqitta qarizdar ka`rxana jetkerip beriwshi ha`m bank ta`repien tastiylang`an jazba tu`rdegi xabarlandiriw arqali ma`lim etiledi.

Factoringlik xizmetti ken` tu`rde kollaniw ekonomikadag`i pul to`lewdegi kemshiliklerdi saplastiriw ushin ha`m bank xizmetinin` ka`ddin du`n`ya ju`zlik standartqa jakinlastiriw maqsetine xizmet etiw kerek.

**Lizing operatsiyalarinin`** mazmuni : o`ndiris qurallarini ka`rxanalarg`a orta ha`m uzaq mu`ddetke ijara sha`rti menen beriwden ibarat. A`piwayi ijaradan ayirmashilig`i lizing arenda mu`ddeti pitkennen keyin onin` paydalaniwshisi u`skeneni qaldik bahasi menen satip aliwdi na`zerde tutadi.

Lizing operatsiyalarinda u`sh ta`rep qatnasadi:

1.ka`rxana-u`skene jetkerip beriwshi;

2.ijarag`a beriwshi-u`skenenin` pulin to`lep, satip alip oni ijarag`a beriwshi;

3.ka`rxana-u`skeneni belgili waqit aralig`inda alip ha`m paydalanip otiradi.

Rawajlang`an ma`mleketlerde lizing operatsiyalarini orinlaw menen arnawli finansliq ja`miyetler: lizing firmalari, kompaniyalari ha`m iri bankler shug`illanadi. Kommertsialiy bankler ushin lizing qosimsha da`ramat aliwg`a ha`m xizmet etiw sferasin ken`eytiwge mu`mkinshilik beredi.

Sirt ma`mleketler praktikasi, barliq sanaatliq u`skenelerdin` ijarag`a beriw ushin kolaylilig`in ko`rsetedi. Lizing ob`ekti bolip: ko`shpes mu`lk (administrativlik jaylar, garajlar, skladlar h.t.b.) ha`m intellektual` menshik xuqiqi xizmet ete aladi (litsenziya, komp`yuter programmalari h.t.b.)

Lizing kelisiminin` bir neshe tu`rleri bar. Uliwmalasqan tu`rde lizing operativlik ha`m finansliq bolip ekige bo`linedi.

Operativlik lizing-toliq emes qaytimlilik penen lizing. Bunda ijarag`a beriw mu`ddetine qarag`anda onin` ekonomikalik xizmet mu`ddeti uzin boladi, ijarag`a beriwshinin` u`skeneni satip aliw ushin jumsalg`an shig`inlarinin` bir bo`legi g`ana qaplanadi. Ol to`mendegidey o`zgeshelikke iye:

-ijarag`a beriwshi o`zinin` barliq shig`inlarini tek bir ijarashinin` esabidan jabiwg`a tirispaydi;

-ijara mu`ddeti u`skenenin` toliq fizikalik toziw mu`ddetinen az boladi(tozip u`lgermeydi);

-ijarag'a beriwshi u'skenenin' buziliwi yamasa jog'aliwi boyinsha ta'wekelshilikti o'z jwwapkershiligine aladi;

-ijara mu'ddeti pitkennen keyin onin' mu'lti iyesine qaytariladi ha'm ol mu'lti satiwi yamasa basqa qariydarg'a ijarag'a beriwi mu'mkin. Operativ lizingqa: renting ha'm xayring kiredi. Renting-bu'l mu'ltin' 1 ku'nnen 1 jilg'a shekemgi mu'ddetke arendag'a beriw. Xayring-orta mu'ddetke yag'niy 1-3 jilg'a ijarag'a beriw.

Finansliq lizing- toliq qaytimliliqli lizing, bunda mu'lti iyesi ijara mu'ddeti pitiv aralig'inda ijarag'a berilgen mashina ha'm u'skenelerdin' toliq amortizatsiyasin qaplag'anday ha'm onin' u'stine belgili mug'darda payda aliwdi ta'miyinlegendey mug'darda arenda to'lemin aladi. Ijarashidan ayriqmashilig'i lizing aliwshi ob'ektti tek uzaq mu'ddetke alip g'ana qoymastan, og'an mu'lti ushin to'lem, tosinalliq ziyarlardi to'lew, qamsizlandiriw, texnikaliq xizmet ko'rsetiw ha'm remont jumislari da ju'klenedi. Biraq mu'ltin' iyesi bolip lizing beriwshi esaplanadi.

Lizing ob'ektin' buziliwi yamasa joq boliwi lizingke aliwshini qariz to'leminen azat etpeydi. Eger ob'ekte kemshilik (defekt) shig'ip qalsa lizingke beriwshi garantiyalik minnetlemelerden azat bolip, barliq naraziliq jetkerip beriwshige o'tkeriledi. Sebebi, lizingke beriwshi ob'ektti lizingke aliwshinin' ma'pi ushin ha'm sonin' paydasi ushin aladi. Juwapkershiliqtin' bunday bo'listiriliwi lizingke aliwshinin' mu'lti bolg'an jaqsi ko'z qarasina garantiya boladi.

Rawajlang'an ma'mleketler ta'jiriybesinde pu'tin bir sanaat qarxanalarin ijarag'a beriw arqali lizinglik qatnasiqlardi ko'riwge boladi. Lizinglik qatnasiqlardin' aktiv qatnasiwshilari bul kommertsiyalliq bankler. Bank mashina ha'm u'skenelerdi satip alip oni ijarag'a beredi ha'm lizingke beriwshi dep sanaladi. U'skenelerdi satip aliw ushin banktin' o'z qarjilari jumsaladi. Kommertsiyaliq banklerdin' a'melge asiratug'in lizing tu'ri bul taza finansliq lizing, yag'niy qunin toliq qaplaw menen juwmaqlanatug'in lizing. Bunda arendag'a aling'an mu'lti xizmet ko'rsetiw tolig'i menen ijarashig'a ju'klenedi.

Bolajaq ijarashi og'an kerekli u'skenenin' jetkerip beriwshinin' o'zi tabadi, onin' texnikaliq ko'rsetkishleri boyinsha, bahasin, mu'ddetin o'z-ara kelisedi. Ijarag'a beriwshi - banktin' waziypasi- ijarashinin' buyirtpa etken u'skenesinin' pulin to'lew ha'm oni ijarag'a beriw.

Lizingtin' bank kreditinen ayirmashilig'i girewge qoyilg'an zattin' iyesi bank bolip, qariz qaytarilg'annan keyin zat yamasa mu'lti ka'rxanag'a qaytariladi. Lizing qatnasiqlarinda ijara mu'ddeti pitip, barliq ijara puli o'tkerilgennen keyinde mu'ltin' iyesi bolip bank esaplanadi. Bizin ma'mleketimizde uzaq mu'ddetli lizing qatnasiqlari jolg'a qoyilmay keldi, bunin' tiykarg'i sebebi, ekonomikaliq turaqsizliq ha'm inflyatsiyanin' ka'ddi.

Lizingge beriw maqsetinde mashina yamasa u'skenelerdi satip aliw ushin kommertsiyaliq bank ustav fondi, rezerv fondi ha'm basqada byudjetke da'ramat salig'in to'lewden qalg'an aqsha fondi esabinan payda bolg'an qarjilardi jumsawi gerek.

Finansliq lizingte ijarag'a beriwshi banktin' waziypa ha'm huqiqlari du'zilgen lizinglik sha'rtnamada ko'rsetiledi. Finansliq lizingtin' 3 formasin kollaniwg'a boladi:

1. Standart-lizing

2. liz-bek, bunda ka'rxana bankke yamasa lizinglik kompaniyag'a o'zinin' mu'ltin' ayirim bo'legin satip oni sol waqitta ijara sha'rti menen kaytarip aliw a'melge asirilaturug'in lizing.

3.lizing-jetkerip beriwshi - yamasa ijarag'a aling'an mu'lkti 3 shi ta'repke arendag'a beriw.

Lizing beriwshi bolip kommertsiyalliq bank xizmet etken jag'dayda, lizing sha'rtnamasi du'zilmesten aldin ka'rxana o'zine kerekli bolg'an u'skenege zayavka beredi. Bank o'z gezeğinde ka'rxananin' keyingi 1-2 jil ishindegı finansliq jag'dayin tekseredi. Eger ol qanaatlandirarliq dep tabilsa onda lizing sha'rtnamasin du'ziw haqqında sheshim qabil etiledi.

Lizing xizmeti boyınsha sha'rtnama 2 ta'repli yamasa 3 ta'repli (eger onda bank lizing aliwshi ha'm u'skene jetkerip beriwshisi qatnassa) boliwi mu'mkin. Eger sha'rtnama eki ta'repleme bolsa, lizing sha'rtnamasinin' jag'daylari kelisilgennen keyin bank jetkerip beriwshige u'skeneni ijarag'a beriw maqsetinde satip almaqshi ekenin xabarlaydi ha'm onin' bahasin kelisedi. Lizingge aliwshi o'z gezeğinde bankke alinip atirg'an u'skenenin' arendag'a aliw maqsetin tastiylawshi jazba tu'rdegi xabarlandiriw jiberiledi. Og'an qosimsha u'skenege blank-zakaz toltiriladi. Og'an bank imza qoyip jetkerip beriwshi ka'rxanag'a jiberedi.

U'sh ta'repleme sha'rtnamada ijara beriletug'in u'skene xarakteristikasi ha'm oni jetkiziw sha'rtleri 3 ta'repleme kelisiledi. Sha'rtnamag'a sa'ykes u'skeneni kuriwg'a, montajlawg'a, ekspluatatsiyag'a ha'm kapital remont jumslarina shig'inlardı ha'm onnan paydalang'anlig'i ushin salıqlardı ha'm qamsizlandiriw to'lemlerin lizingke aliwshi ta'rep o'z juwapkershiligine aladi. Lizing mu'ddeti ijarag'a alinip atirg'an mu'lktin' amortizatsiyasi esapqa alinip aniqlanadi. Lizing sha'rtnamalarında lizingke aliwshi lizingten sha'rtnamada ko'rsetilgen mu'ddetten burin bas tartiwi mu'mkin emesligi haqqında ko'rsetilgen boliwi kerek. Bas tartqan jag'dayda ol bankke qalg'an mu'ddette to'lewi kerek bolg'an to'lemlerdi kompensatsiya retinde to'lewi sha'rt ekeni ko'rsetiledi.

Diling-bul finansliq institutlardin' o'zlerinin' aktivleri menen xaliq aralik, finans bazarında i operatsiyalar. En' joqari da'rejede paydali bolip xaliq araliq valyuta bazarında i diling operatsiyalari esaplanadi. Valyuta bazarında payda aliw mu'mkinshilikleri basqa finans bazarında ig'a qarag'anda joqari. Valyuta bazarında diling operatsiyalari bankler arqali a'melge asiriladi.

A'debiyatlar:

- 1.Bankovskoe delo pod red.prof, Kolesnikova.Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
- 2.Banki i bankovskie operatsii.pod red. prof.E.F.Jukova Moskva."Banki i birji" 1997 g.
- 3.Den'gi i finansovie rinki.V.A.Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
- 4."Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti" Mullajonov F.Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.

Bazar ekonomikasi jag'dayında qisqa mu'ddetli kreditlestiriwdi sho'lkemlestiriw

Jobasi:

1. Kreditlestiriw printsipleri ha'm sha'rtleri.
2. Kreditlik mexanizm ha'm onin' elementleri.
- 3.Kreditlestiriw ob'ektlari.
- 4.Kreditlestiriw usillari.
5. Ssudalik esap betinin' tu'rleri.
6. Tamiynlewdi tekseriw.

Bazar qatnasiqlari sharayatinda ekonomikada kredittin` tiykarg`i formasi bolip bank krediti yag`niy ha`r kiyli tiptegi ha`m tu`rdegi kommertsiyalliq bank krediti esaplanadi. Kreditlik katnasiklardin` sub`ekti bolip xojaliq organlari, xaliq, ma`mleket ha`m bankler xizmet etedi. Kreditlik qatnasiqlarda sub`ektler kreditor ha`m qariz aliwshi bolip ataladi. Kreditor - o`zinin` waqitsha bos turg`an qarjilarin belgili waqitqa yuridikaliq ha`m fizikaliq ta`replerge qarizg`a beriwshi. Qariz aliwshi - kreditlik qatnasiqlardin` qarjilardi qaytarip beriw sha`rti menen paydalaniwg`a aliwshi ta`repi. Kommertsiyalliq banklerdin` qariydarlarina beretug`in kreditinin` belgileri boyinsha klassifikatsiyalap ko`rsetiwge boladi. Qarizg`a aliwshilardin` tiykarg`i gruppasina qarata kredit: xojaliklarga, xaliqqa, ma`mleketlik ha`kimshilik organlarina beriletug`in kreditlerge bo`linedi. Bag`darina qarap kreditlerdi:

- tutiniw;
- sanaat;
- awil xojalig`i;
- sawda;
- investitsiyalik;
- byudjetlik dep ataladi.

Paydalaniw mu`ddetine qaray kredit:

1. talap etiw mu`ddetine,
2. mu`ddeti aniqlang`an bolip bo`linedi.
- 2-shisi o`z aldina: a) qisqa mu`ddetli, 1 jilg`a shekem
- b) orta mu`ddetli, 1-3 jil mu`ddetine
- v) uzaq mu`ddetli 3 jildan joqari bolip bo`linedi.

Kredittin` ko`lemine qaray iri, orta, ha`m kishi kredit bolip bo`linedi. Ta`miynleniwine qaray: ta`miyinlenbegen (blankliq) kredit ha`m ta`miyinlengen bolip ol o`z gezeginde: girewlik, garantiyalang`an, qamsizlandirilg`an bolip bo`linedi. Kredittin` beriliwine qaray kompensatsiyaliq ha`m to`lemlik dep bo`linedi. Kreditti qaytariw usulina qaray bo`leklep qaytarilatug`in ha`m (belgili bir sa`nege) bir waqitta qaytarilatug`in bolip bo`linedi.

Ka`rxanalardin` basqa da strukturalardin` bank kreditinen paydalaniwi qatan` kredit printsiplerdin` saqlaniwin talap etedi. Olar:

1. qaytariliw mu`ddeti
2. differentsiyalang`anlig`i
3. ta`miyinlengenligi
4. to`lemliligi.

Kaytariliw printsipti kreditti basqa tovar-aqsha qatnasiqlarinin` ekonomikaliq kategoriyalarinan ajiratip turiwshi tiykarg`i ayrikshalilig`i. Bul printsiptisiz kredit boliwi mu`mkin emes. Kaytariliw mu`ddetinin` belgileniwi, kredit tek g`ana qaytarilip qoymastan, al ol qatan` belgilengen waqitta qaytariliwi kerek ekenligin aniqlaydi. Kreditlew mu`ddeti qarizg`a berilgen qarjilardin` xojaliqta bolatug`in waqtinin` shegin ko`rsetedi. Eger paydalaniw mu`ddeti buzilsa yag`niy sozilsa, ol ma`mlekettin` aqsha aylanisina keri ta`sirin tiygiziw mu`mkin.

Bazar qatnasiqlarina o`tiw menen bul printsiptke a`sirese a`xmiyet berilmekte. Sebebi, birinshiden, onin` orinlaniwinan ja`miyetlik o`ndiristin` aqsha qarjilari menen ta`miynleniwi baylanisli boladi. Ekinshiden, kommertsiyalliq banklerdin` likvidliligin ta`miyinlew ushin bul printsiptin` orinlaniwi ju`da a`hmiyetli.

Differentsiyalang`anlig`i degende banklerdin` kreditti aliwdi qa`leytug`in qariydarlarina bolg`an qatnasig`i, mu`na`sibeti tu`siniledi. Kredit tek g`ana oni o`z waqtinda qaytara alatug`in ka`rxanalarg`a beriliwi kerek. Sonliqtan, kredittin`

differentitsiyasi ka`rxananin` kreditti qaytariw qa`bileti tiykarında a`melge asiwi tiyis. Kreditti qaytariw qa`bileti degende ka`rxananin` kreditti o`z waqtında qaytariwına isenim payda etetug`in finansliq jag`dayi tu`siniledi. Ol ka`rxananin` balansinin` likvidiligin, o`z qarji derekleri menen ta`miynlengenligin, rentabellik ka`ddin analizlew menen bahalanadi.

Jaquin waqitlarg`a shekem kredittin` ta`miynlengenligi printsipinde ka`rxanalardin` materialliq bayliklar menen ta`miynlengenligi tu`siniler edi. Du`n`ya ju`zi bank praktikasında kredittin` ta`miynlengenligi tek g`ana girew minnetlemesi emes, al kepillik beriw (garant, poruchitel`stvo) ha`m bank kreditin qaytara almawdan qamsizlandiriw da tu`siniledi.

To`lemlilik printsipi ha`r bir kredit alg`an ka`rxana bankke pul qarjilarınan o`z maqsetlerinde paydalang`anlig`i ushin belgili to`lem to`lew kerekligi tu`siniledi. Praktikada ol bank protsenti tu`rinde a`melge asadi. Bank protsentinin` stavkasi - bul kredittin` bahasi bolip ko`rinedi. Bankke kredittin` to`lemiligi onin` shig`ınların jabiwg`a, o`zinin` basqariw apparatin saqlawg`a, sonin` menen birge kredittin` resursliq fondin ken`eytiwge ha`m belgili mug`darda payda aliwdi ta`miynlewge mu`mkinshilik beriwı kerek.

Kommertsiyalliq banktin` kreditten paydalang`anlig`i ushin to`lemdi aniqlag`anda to`mendegi tiykarg`i faktorlar esapqa alinadi:

- kommertsiyalliq banklerge berilgen Orayliq bank ssudasinin` bazaliq protsentlik stavkasi;

- bankler araliq kredittin` ortasha protsentlik stavkasi;

- kommertsiyalliq banklerdin` o`zlerinin` qariydarlarinin` depozit schetlarındag`i pullari ushin to`lenetug`in protsent stavkasi;

- banktin` kreditlik resurslarinin` kurami (sirttan tartilg`an qarjılardin` u`lesi qansha joqari bolg`an sayin, kredittin` bahasi da sonshellı joqari boladı);

- xojaliklar ta`repinen kreditke bolg`an talap da`rejesi (talap qansha joqari bolsa, kredit sonshellı kimbat boladı);

- kredit alinip atirg`an mu`ddet;

- ma`mleketegi aqsha aylanisinin` bir qa`lipliligi (inflyatsiya pa`ti qansha joqari bolsa, kredit ushin tollem sonsha joqari boladı). Kreditlestiriw boyınsha qatnasiqlar belgili sistema tiykarında alıp bariladı. Bank kreditlestiriw sistemasi degende kredit protsessin sho`lkemlestiriw (kreditlestiriwdin` texnikasi ha`m texnologiyasi) ha`m oni kreditlestiriwdin` printsiplerine sa`ykes retlestiriwshi elementler jiyindisi tu`siniledi. Bul elementlerge to`mendegiler kiredi:

- kredittin` maqsetli paydalaniwi;

- kreditlestiriw usillari;

- ssuda schetlarinin` tu`rleri;

- ssuda boyınsha qarizlardi retlestiriw usillari;

- qariz alg`an qarjılardan paydalaniwdi ha`m olardin` o`z waqtında qaytariliwın qadag`alaw ta`rtibi ha`m usillari.

Bank kreditinin` tiykarg`i elementi bolip kreditlestiriw usillari sanaladı. Kreditlestiriw usillari degende kredittin` printsiplarina sa`ykes onin` beriliw usillari ha`m qaytariliw sha`rtleri tu`siniledi.

Sirt ma`mleketlerdegi bank praktikasına sa`ykes kreditlestiriwdin` eki metodi aniqlang`an.

1. Kredit beriw haqqında sheshimdi kabil etiw individual` xarakterge iye boladı. Yag`niy kredit tek g`ana belgili maqsetlerge yamasa aniq belgili talabin qanaatlendiriw ushin beriledi. Bul usil konkret mu`ddetke beriletug`in kreditte kollaniladı.

2. Bul usilda kredit aldin ala qa'liplesken, belgilengen limitler shegarasinda beriledi ha'm ol qariz aliwshi ta'repinen qarjilarg'a talap bolg'an waqitta belgili waqit ishinde og'an ko'rsetilgen to'lem hu'jjetleri boyinsha jumsaw ushin beriledi. Kredittin bul formasi kredit liniyasini ashii dep ataladi. Kredit liniyasinin ashiliwi, kredit esabinan kreditlik kelisimde ko'rsetilgen aqshalay-esaplasii hu'jjetlerinin barlig'in to'lewge mu'mkinshilik beredi. Kredit liniyasi a'dette bir jilg'a yamasa onnan az mu'ddetke ashiladi. Usi mu'ddet ishinde qariydar ka'legen waqitta hesh qanday hu'jjetlerdi ko'rsetpesten ssuda aliwina boladi. Biraq bankke kredit beriwden bas tartiw huqiqi berilgen, bul a'dette qariz aliwshinin finans jag'dayinin to'menlegenligi aniqlang'an jag'dayda boladi. Kredit liniyasi a'dette turaqli finans jag'daydag'i ha'm isenimli qariydarlari ushin ashiladi.

Kreditlestiriw usili krediti beriw ha'm oni qaytariliwi ushin ssuda schetinin ayriksha formasinin boliwini talap etedi. Kreditlestiriw operatsiyalarini alip bariw ushin kommertsiiyalliq bankler ka'rxanalarg'a ssuda schetini ashadi. Olar: a'piwayi ha'm arnawli bolii mu'mkin. Arnawli ssuda schetlari bank kreditine talap ba'rqulla bolip turatug'in ka'rxanalar ushin ashiladi. Bul schet boyinsha kredittin beriliwi ha'm qaytariliwi jiyi ha'm tez arada bolip turadi.

A'piwayi ssuda scheti bank praktikasinda tek g'ana bir waqitliq kredit beriw ushin ashiladi.

A'debiyatlar:

1. Bankovskoe delo pod red. prof. Kolesnikova. Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
2. Banki i bankovskie operatsii. pod red. prof. E.F. Jukova Moskva. »Banki i birji» 1997 g.
3. Den'gi i finansovye rynki. V.A. Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
4. »Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F. Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.
5. Kratkosrochnoe kreditovanie: tselevie i naznacheniya i vidi "RDK" 1997 g. № 4.
6. Pugach K. Kreditovanie malogo biznesa kak pooluchit' i vigojno ispol'zovat' kredit. "RDK" 1997 g. № 2.
7. Ermanov T. Kredit qarjilari aliw ha'm jumsaw. Erkin Karaqalpakstan 26 aprel' 1994 j.
8. A. Kamalov Fond regulirovaniya kreditnix resursov i ego ispol'zovanie "RDK" 1995 № 3
9. R. Bulat Eshe raz o kreditax. "RDK" № 10 1999 g.

Banktin kreditlik sha'rtnamasini du'ziwi

Jobasi:

1. Kredit sha'rtnamasini du'ziw zarurliqi.
2. Kredit ta'replerdin minnetlari ha'm xukiklari.
3. Kredit sha'rtnamasini a'melge asiriwdi qadag'alaw.
4. Kredit ushin protsent tu'sinigi.
5. Protsent stavqalarinin tu'rleri.
6. Banktin protsent siyasati.

Bazar ekonomikasi bul ten huqiqli ha'm ten juwapker sheriklerdin (partnerlardin) sha'rtnama qatnashmalarinin ekonomikasi bolip tabiladi. Kredit bazarinda qatnashmalar g'a bankler ha'm xojaliq organlari ha'm kreditor ha'm qariz aliwshilar bolip sha'rtnama du'zedi. Olar kreditlik qatnashmalardi sha'rtnama

tiykarinda a'melge asiradi. Onda kreditor ha'm qariz aliwshilar 1) yuridikaliq jaqtan g'a rezsiz, 2) bir birinin aldinda mu'lk boyinsha juwapkershilikti alatug'in ta'repler boladi.

Kreditlik qatnasiqlar xojaliq sha'rtnamalari tipindegi qatnasiqlarg'a kiredi. Kredit boyinsha sha'rtnamaliq qatnasiqlardin bir ayrikshalilig'i bul bir sub'ekt bir waqittin o'zinde ha'm kreditor, ha'm qariz aliwshi bolip xizmet etiwinde, kreditor ha'm qariz aliwshinin orinlarinin almasiwi mu'mkinliginde.

1990 jildan keyin ekonomikanin bazar qatnasiqlarina o'tiwi menen, «Ka'rxana haqqinda», «Menshiklik haqqinda», «Bank ha'm bank xizmeti haqqinda» Nizamlardin qabil etiliwi kreditlik qatnasiqlar yuridikaliq jaqtan huqiqiy kreditlik sha'rtnamalar tiykarinda alip barilatug'in boldi. Xa'zirgi kreditlik sha'rtnamasi to'mendegi bo'limlerden turadi:

1. Uliwma jag'daylar.
2. Qariz aliwshinin huqiqlari ha'm waziypalari.
3. Banktin huqiq ha'm waziypalari.
4. Ta'replerdin juwapkershiligi.
5. Tartislardin sheshiliw ta'rtibi.
6. Sha'rtnamanin ha'reket etiw waqti.
7. Ta'replerdin yuridikaliq ma'kan jayi.

Kreditlik sha'rtnamanin birinshi bo'liminde - sha'rtnama du'ziwshi ta'replerdin atamalari; sha'rtnama predmeti-kredit tu'ri; onin summasi, mu'ddeti, protsentlik stavkasi, kredit boyinsha waziypalarin orinlawdi ta'miynlew sha'rtleri (girew, kepillik beriw, poruchitel'stvo, kreditti qaytara almawdan qamsizlandiriw; kreditti beriw ha'm qaytariw ta'rtibi, kredit ushin protsent esaplaw ha'm to'lew ta'rtibi).

1 ha'm 2 bo'limdegi kreditor menen qariz aliwshinin xuqiq ha'm waziypalari, ha'reketkegi nizamlardan kelip shig'adi ha'm ha'r bir konkret kreditlik pitimge kreditlik resurslar bazarinin jag'dayina qarap qariz aliwshinin kreditti qaytariw qa'biletine qaray aniqlanadi. Atap aytqanda, qariz aliwshi ka'rxana o'zine sha'rtnama boyinsha to'mendegi xuqiqlardi iyelewine boladi: -bankten sha'rtnamada ko'rsetilgen ko'lemde, waqitta ha'm muddetke kredittin beriliwin;

-kerekli tiykarlama ha'm esaplawlardi ko'rsetken halda sha'rtnamada ko'rsetilgen sha'rtlerge o'zgeris kirgiziwge;

-ssuda boyinsha kreditti waqtinan burin to'lewge;

-bank ta'repinen sha'rtler orinlanbag'an jag'dayda waqtinan burin sha'rtnamani buziwg'a, sozdiriwg'a x.t.b.

Bank o'z gezeginde:

-berilgen kredittin ta'miynlengenligin ha'm kredittin belgili maqsetke jumsaliwin tekseriwge;

-jan'adan kredit beriwdi toqtatiwg'a;

-kredittin waqtin sozg'an jag'dayda komission to'lem talap etiwge;

-kreditten paydalang'anlig'i ushin protsentlik stavkasin qayta qarap shig'iwg'a (Eger Orayliq banktin protsentlik stavkasi o'zgergen jag'dayda, sha'rtli rezerv normasi ha'm inflyatsiyanin ka'ddi o'zgergen jag'dayda);

-kreditti toliq yamasa ayirim bo'leginen paydalaniwg'a qarsiliq bergin jag'dayda og'an kompensatsiya esaplaw ha'm oni talap etiwge;

Qariz aliwshilardin waziypasi:

-kreditti sha'rtnamada ko'rsetilgen maqsetke jumsaw;

-sha'rtnamada ko'rsetilgen mu'ddette kreditti qaytariw;

-o'z waqtinda bankke sha'rtnamada ko'rsetilgen protsentti to'lew;

-ssuda u'stinen qadag'alaw ushin kerekli balans ha'm basqa da hu'jjetlerdi o'z waqtinda usiniw;

-bankke kredit aliw ushin ko'rsetiletugin hu'jjetlerdin' durislig'in ta'miynlew;

-kreditorg'a da'slepki buxgalteriyaliq ha'm esabat hu'jjetlerin ko'rsetiw (berilgen kredit penen baylanisli);

-kreditordi basqa u'shinshi ta'repten alinip atirg'an yamasa alinatug'in kreditler haqqinda ma'limlep otiriw;

-ka'rxananin' sho'lkemlestiriw huqiqiy formasinin' yamasa basqa o'zgerisler bolatug'inin aldin ala bankke ma'lim etiw;

-reorganizatsiya yamasa likvidatsiya bolatug'in jag'dayda tez waqit ishinde kredit boyinsha qarizdi ha'm ol boyinsha protsenti to'lew.

Banktin' waziypasi:

-sha'rtnamada ko'rsetilgen ko'lemde ha'm mu'ddetke kredit beriwi;

-bank ta'repinen waqtinan burin qaytarip aliw fakti menen qariz aliwshini aldin ala tanistiriw;

-ha'r aydin' belgili sa'nesine berilgen kredit boyinsha protsent esaplaw;

-kreditlestiriw ma'seleleri ha'm esaplawlarg'a Orayliq bank, xa'kimshilik yamasa basqariw organlari ta'repinen kirgizilgen o'zgerisler haqqinda informatsiya beriwi.

Sha'rtnamanin' 4 bo'liminde kreditlik sha'rtnama boyinsha sha'rtlerdi buzg'anlig'i (orinlamag'anlig'i) ushin tartilatug'in juwappershilik ko'rsetiledi. Misali: qariz aliwshi ta'repinen o'zinin' juwappershiligine alg'an minnetlerin orinlamag'ani ushin bank bunnan bilay kredit beriwdi toqtatiwi, kreditti mu'ddetinen burin qaytarip beriwdi talap etiw, sha'rtnama boyinsha beriliwi kerek bolg'an kreditti kisqartiwi, protsentlik stavkasin joqarilatiwi mu'mkin. Qariz aliwshi bankten sha'rtnamada ko'rsetilgen kreditti bermegeni yamasa toliq bermegeni sebepli ko'rilgen ziyandi jabiwdi (to'lewdi) talap etiw mu'mkin. Sonin' menen birge qariz aliwshida eger waqtinda bankten kreditti alip paydalanbasa banktin' kreditlik resurslari ushin to'lemi shegarasinda ha'm esapliq da'wirde ala almay qalg'an marjasi ko'leminde to'lem (neustoyka) to'leydi. Bunnan kreditlik sha'rtnamada orinlanbag'an sha'rtler ushin jaza qollanbay qalmaydi degen juwmaq shikpaydi, sebebi, kreditlik qatnasiqlardin' sub'ektlari o'z-ara imtiyazlar ha'm jenilliklergedeli kelisilgen boliwi mu'mkin. Bul tek kredittin' konkret tu'rine qaray belgilenedi.

Kreditlik sha'rtnamag'a qosimsha sha'rtler sipatinda banktin' qariz aliwshig'a talabi xizmet etiw mu'mkin, olar: sha'rtnamada ko'rsetilgen kreditti qaytarmastan burin qariz bermew, u'shinshi ta'reptin' minnetlemeleri boyinsha kepillik beriwdi yamasa poruchitel' bolmaw, o'zinin' aktivin satpaw yamasa basqa menshik formasina o'tkizbew, o'z mu'lgin girew sipatinda basqa kreditorlardin' ssudasi ushin o'tkizbew, basqa ka'rxanalar menen birikpew yamasa qosilmaw (sliyanie).

Kreditlik sha'rtnamalardi du'ziw bir neshe etaptan turadi.

1. Qariz aliwshi qariydar ta'repinen kreditlik sha'rtnamani islep shig'iw (kredit tu'ri, summasi, mu'ddeti, ta'miynleniwi h.t.b.).

2. Bank ta'repinen qariydarkin' using'an kreditlik sha'rtnamasinin' joybarin ko'rip shig'iw ha'm kreditti beriwi haqqinda juwmaq shig'ariw. Eger beriletug'in jag'dayda onin' qanday sha'rtler menen beriliwi. Bul basqishta bankler to'mendegilerdi aniqlaydi:

a) kreditti qaytara aliwi yag'niy ssudani o'z waqtinda qaytariw qa'bileti. Kreditti qaytara aliwin aniqlaw kreditlik sha'rtnamani du'ziwdin' birden bir sha'rti bolip esaplanadi. Bul sha'rtti orinlay otirip bank bazar qatnasiqlari sharayatinda o'zinin' kreditlik kelisimnin' sub'ektin erkin tan'lawi huqiqin a'melge asiradi.

b)xojaliklarg'a talap etilgen mug'dardag'i kreditti beriw ushin o'zinde bar kreditlik resurslar ha'm mu'mkinshiliklerin, olardi depozitlik ha'm protsentlik siyosat bankler araliq kreditti tartiw ja'rdeminde ko'beytiw mu'mkinshiliklerin.

3.Qariydardin' bank penen birgelikte kreditlik sha'rtnamani korrektirovkalaw ha'm eki ta'repleme qanaatlandiratug'in variantin islep shig'iw ha'm oni yuristlerge ko'rip shig'iwg'a usiniw.

4.Kreditlik sha'rtnamani eki ta'rep tamaninan imzalaw, yag'niy og'an yuridikaliq hu'jjet ku'shin beriw. Kreditlik sha'rtnama imzalang'annan keyin, ondag'i ko'rsetilgen waqitta ha'm ko'lemde kredit beriledi ha'm onnan keyin bank ta'repinen kreditlik sha'rtnamalardag'i sha'rtlerdin' orinlaniwi, a'sirese, o'z waqtinda qaytariliwi, qadag'alanip bariladi.

Kreditlik sha'rtnama-bul kreditlik pitimnin' eki ta'repi menen imzalang'an ha'm ssudanın' barliq sha'rtleri tolig'i menen bayanlang'an hu'jjet.

Bank krediti tek g'ana absolyut tu'rde isenimli ka'rxanalarg'a g'ana beriliwi mu'mkin, biraq bunday jag'dayda ol ko'p da'ramatli mu'mkinshiliklerden paydalana almaydi. Sonin' menen birge kreditti qaytara almay qalg'an jag'dayda bul bankke ju'da kimbatqa tu'sedi. Sonliqtan, aqil menen ju'rgizilgen kreditlik siyosat abayliliq (ostorojnost') ha'm resurslardi da'ramat penen jaylastiriw yag'niy maksimal' paydalaniw arasinda balanslikti ta'miynlewge bag'darlaniwi kerek.

Ssudani qaytariw kiyinshiliklari birden payda bolmaydi, al waqittin o'tiwi menen rawajlanadi. Bank xizmetkeri qariydardin' qiyin finans jag'dayina tu'skenin erte waqitta biliwine boladi ha'm onin' aldin aliwg'a, bank ma'pin korg'awg'a sharalar kollaniwi mu'mkin. Bunda bankler tek g'ana protsent ha'm kreditti qaytara almawinan basqada ziyalar koriwi mu'mkin. Misali: banktin' abiroynin' to'menlewi, administrativlik shig'inlardin' joqarilaw (sebebi, bunday ssudalar kreditlik personaldin' ko'birek waqtin aladi), qarjilar o'nimli emes aktivlerde toqtap qaladi h.t.b.

Ssudani qaytariwdag'i qiyinshiliqlar to'mendegi sebeplerden boliwi mu'mkin:

1.Bank xizmetkerleri ta'repinen jiberilgen kemshiliklerden (qariz aliwshilarg'a ag'ayinlik, dosliq qatnasiqlarda boliwi), finansliq analizdi naduris alip bariwi, kreditlik xizmetkerlerdin' ka'rxananin' talabi ha'm tarawdin' o'zgesheligin duris esapqa almag'annan, ssudanın' ta'miynleniwi jetkiliksiz bolg'annan, qadag'alaw jumislarinin' na'tiyjeli alip barilmag'aninan h.t.b.

2.Ssudani alg'an ka'rxananin' na'tiyjesiz jumis alip barg'aninan. Basshilardin' kewilsizligi, o'nimnin' sapasinin' to'menligi, marketingke itibar berilmewi, ka'rxananin' finanslari u'stinen qadag'alawdin' to'men da'rejede boliwi, shig'inlardin' ko'beyip ketiwi.

3.Uliwma ekonomikaliq jag'daydin' to'menlewi, siyasiy o'zgerisler h.t.b.

Qariz aliwshinin' finans jag'dayinin' to'menlep atirg'anlig'in ha'm og'an berilgen kredit qaytarilmay qaliw qa'wpi bar ekenligi bir neshe belgiler menen aniqlanadi. Bunday belgiler to'mendegi jollar menen aniqlanadi:

- finans esabatin analizlew,
- qariz aliwshilar menen jeke so'ylesiwler menen,
- u'shinshi ta'replerden aling'an ma'limlemelerden,
- banktin' basqa bo'limlerinen aling'an informatsiyalardan.

Kreditdin' ha'reket etiw da'wirinde qariz aliwshi bankke balansti, payda ha'm ziyar haqqinda esabatti, naq pul tu'simi esabatin h.t.b. materiallardi berip otiradi. Olardin' analizi ha'm alding'i da'wirdegi esabatlari menen salistiriw, payda bolip kiyatirg'an qa'wipti aniqlaw mu'mkin. Bank to'mendegilerge itibar beriw kerek:

- esabatlardin' o'z waqtinda berilmewi,

- debitorliq qarizlardin` ko`beyiwi,
- qisqa mu`ddetli aktivlardin` u`lesinin` azayiwi,
- likvidlilik koeffitsientinin` to`menlewi,
- aktivlardin` ishinde tiykarg`i kapitaldin` u`lesinin` joqarilawi,
- satiwi ko`leminin` to`menlewi,
- waqti o`tip ketken qarizlardin` joqarilawi,
- xizmet na`tiyjesinde shig`inlardin` ko`beyiwi h.t.b. Eger kredit haqqinda banktin` ko`z qarasi o`zgerse, tez waqit ishinde kredittin` qaytariliwin ta`miyinleytug`in ila`jlar a`melge asiriliwi kerek. En` jaqsi varianti - qariz aliwshi menen birgelikte ka`rxananin` xizmetin turaqlastiriw ila`jlarinin` jobasin islep shig`iw. En` son`g`i varianti-ka`rxanani bankrot dep esaplaw. Bul eki ta`rep ushinda en` keyingi qolaysiz ila`j bolip basqa barliq mu`mkinshilikler ko`rip shig`ilg`annan keyin a`melge asiriladi.

A`debiyatlar:

1. Bankovskoe delo pod red. prof. Kolesnikova. Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.
2. Banki i bankovskie operatsii. pod red. prof. E.F. Jukova Moskva. »Banki i birji» 1997 g.
3. Den`gi i finansovye rinki. V.A. Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.
4. »Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F. Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.

Qariydarlardin` kreditti qaytariw qa`biletin bahalaw usillari

Jobasi:

1. Kreditti qaytariw qabidliyeti tu`sinigi
2. Kreditti qaytariw qabiliyetin aniklawshi tiykarg`i krorsetkishler.
3. Kreditti qaytariw qabiliyetin ko`rsetiwshi kosimsha ko`rsetkishler.
4. Ko`rsetkishler tiykarinda kreditlestiriw maseleleri.

Kreditlestiriw protsessi, oni o`z waqtinda qaytara almay qaliw menen baylanisli joqari ta`wekelshil bank xizmeti. Sonliqtan, bank kreditinin` qaytariliwina yamasa oni qaytara almawg`a ta`sir etetug`in faktorlardi u`yreniw aqilg`a muwapiq. **Kreditti qaytariw qa`bileti** degende ka`rxananin` bankten sorag`an qarizin o`z waqtinda ha`m toliq qaytara aliw imkaniyati tu`siniledi. Ka`rxananin` kreditti qaytariw qa`biletin u`yreniw, kommertsialliq bankke kredit beriw mu`mkinshiligin aniqlawg`a, onin` ko`lemin, protsent stavkasinin` da`rejesin belgilewge imkan beredi.

Kreditti qaytara aliwin analizlewdin` tiykarg`i maqseti ha`m ma`seleleri to`mendegiler: qariz aliwshinin` qarizdi o`z waqtinda ha`m toliq ko`lemin qaytara aliwin aniqlaw, banktin` o`z moynina alg`an ta`wekelshilik da`rejesin, berilgen sharayatlarda beriw mu`mkin bolg`an kredit ko`lemin ha`m onin` beriliw sha`rtlerin aniqlaw.

Qariz aliwshinin` finans jag`dayinin` turaqlilig`in ob`ektiv bahalaw kredit resurslarinan na`tiyjeli paydalaniwg`a ha`m payda aliwg`a mu`mkinshilik beredi. Ka`rxananin` kreditti qaytariw qa`biletin aniqlawda, kollanilatug`in ko`rsetkishlerdi eki iri toparg`a bo`liw mu`mkin.

1. Tiykarg`i - bular ayriqsha toqta o`tiletug`in 3 ko`rsetkish
2. Qosimsha - bul ka`rxananin` o`z qarjilari menen ta`miyinlengenligi, o`z aylanba qarjilarinin` ko`lemi, aylanba qarjilarinin` aylaniw tezligi h.t.b.

Bank ta`repinen qariz aliwshilardin` kreditti qaytariw qa`biletin aniqlawdin` usili ha`r kiyli boliwi mu`mkin, biraq olardin` barlig`i to`mendegi finans koeffitsientlerinin` sistemasin o`z ishine aladi:

1. Absolyut likvidlilik koeffitsienti
2. Araliq qaplaw koeffitsienti
3. Uliwma qaplaw koeffitsienti
4. G'a'rezsizlik koeffitsienti

Likvidlilik - degende qariydardin` o`z minnetlemelerin o`z waqtında orinlay aliwi tu`siniledi. Likvidlilik ha`m qaplaw koeffitsienti qariz aliwshinin` balansinin` likvidli boliwi yag`niy passiv boyınsha minnetlemelerdi orinlaw ushin onin` aktivlerinin` aqsha qarjilarına aylanıw mu`mkinshiligi tu`siniledi. Usi maqsette balans aktivi kelip tu`siw mu`ddeti boyınsha (likvidlilik da`rejesi)

- a) qisqa mu`ddetli aktivler
- b) uzaq mu`ddetli aktivler
- v) turaqli aktivler (mobil` emes, qozg`almas mu`lk) dep bo`linedi.

Balans boyınsha to`lew mu`ddetine qaray barliq passivler

- a) qisqa mu`ddetli passivler
- b) uzaq mu`ddetli passivler
- v) turaqli passiv (ustav fondi, arnawli fondlar h.t.b.)

Qisqa mu`ddetli aktiv ha`m passivlerdi salıstırıw joli menen biz absolyut likvidlilikni anıqlay alamız. Yag`niy qisqa mu`ddetli minnetlemelerdin` qanday bo`legi joqari likvidli aktivler esabınan to`lenetug`in, so`ndiriletug`inin ko`rsetedi.

$$K_{al} = \frac{DS + KFL}{O_{ks}}$$

K_{al} -absolyut likvidlilik, DS-aqsha qarjıları, KFL- qisqa mu`ddetli finans qarjıları,  $O_{ks}$ -qisqa mu`ddetli minnetlemeler. Bul ko`rsetkishtin` normativ ma`nisi 0, 2 - 0,25 arasında boliwi kerek.

Aralıq qaplaw koeffitsienti - ka`rxananın` qisqa mu`ddetli qariz minnetlemeleri boyınsha o`z waqtında esaplasıw mu`mkinshiligin ko`rsetedi. Ol to`mendegi formula ja`rdeminde esaplanadı.

$$K_{n,l} = \frac{DC + KFL + DS}{O_{ks}}$$

DZ-debitorliq qarizlar

DS-aqsha qarjıları, KFL-qisqa mu`ddetli finans qarjıları,  $O_{ks}$ -qisqa mu`ddetli minnetlemeler. Bul ko`rsetkishtin` normativlik ma`nisi 0,2-0,25 boliwi kerek.

Jetkiliklilik kriteriyi 0,7 - 0,8 aralıg`ında.

Eger usi bo`lshektin` alimına ka`rxananın` zapaslari ha`m shig`inlari boyınsha qosımsha mag`liwmatlar kirgizsek, ol uliwma likvidlilikni anıqlawg`a mu`mkinshilik beredi. Ol to`mendegi qaplaw koeffitsienti menen anıqlanadı.

$$K_n = \frac{DC + KFL + DS + ZZ}{O_{ks}}$$

bunda ZZ- zapaslar ha`m shig`inlar.

Qaplaw koeffitsienti qisqa mu`ddetli minnetlemelerdi to`lewge likvidli aktivlerdin` jetkilikliligin anıqlawg`a mu`mkinshilik beredi.

Aylanis qurallarının` aylanıwin esaplaw formasına ha`m o`ndirislik ayrikshalilig`ına baylanisli to`lew qa`biletı ta`miyinlengen dep esaplanıwi ushin ol ko`rsetkish $K_p = 1 - 2,5$ aralıg`ında boliwi kerek.

DS-bular: kassa

esapliq (raschetniy)shet
valyuta scheti, basqada pul qarjilari.

KFL - satilg'an tovarlar ha'm bolatug'in esaplasiqlar.

DZ - to'lew mu'ddeti 3 ay ishinde bolatug'in to'lemeler, qaytariliw mu'ddeti 3 ay ishindegi finans qoyilmalari.

ZZ - o'ndirislik shig'inlar, tamamlanbag'an o'ndiris, kelesi da'wir qarejetleri, tovar qaldig'inan basqa aylanis shig'inlari, arzan bahali tez toziwshi buyimlar h.t.b.

Finans g'a'rezsizliginin' koeffitsienti ka'rxananin' xizmetin ju'rgiziw ushin o'z qarjilari menen ta'miynlengenligin aniqlaytug'in ko'rsetkish. Ol o'z kapitalinin' balanstin' juwmag'ina qatnasi arqali protsentte aniqlanadi:

$$K_n = \frac{\text{o'z qarjilari}}{\text{balans juwmag'i}} * 100$$

Investor ha'm kreditorlar aldinda jetkilikli ha'm bir qa'lipli finans qa'ddin ta'miynlewshi optimal' ma'nisi 50-60 protsent mug'darinda boladi.

Ka'rxananin' likvidlilik koeffitsienti ha'm g'a'rezsizlik koeffitsientinin' ko'rsetkishlerine baylanisli kreditti qaytariw qa'biletin 3 klassqa ajiratip aniqlaydi. Qariz aliwshilardin' klassi boyinsha sha'rtli tu'rde bunday bo'listiriliwi to'mendegi koeffitsientler tiykarinda a'melge asiriladi.

Koeffitsientler	1-klass	2-klass	3-klass
K_{al}	0,2-joqari	0,15 - 0,2	0,15 - kem
K_{pl}	0,8-joqari	0,5 - 0,8	0,5 - kem
K_p	2,0-joqari	1,0 - 2,0	1,0 - kem
K_n	60%ten joqari	40 - 60 %	40 % ten kem

Kreditti qaytariw qa'biletin aniqlawda basqa da ko'rsetkishler yag'niy koeffitsientler paydalaniwi mu'mkin. Misali, jumis ju'rgiziw aktivligi koeffitsienti, finans turaqlilig'inin' koeffitsienti, rentabellik koeffitsienti h.t.b. Ha'r bir ka'rxananin' finans jag'dayin ob'ektiv ko'rsetiwshi, aniqlawshi optimal' ko'rsetkishler jiyindisi, ha'r bir kommertsyaliq bank ta'repinen o'z betinshe sheshiledi.

Qariz aliwshinin' kreditti qaytariw qa'biletin bahalaw qariz aliwshinin' reytingi menende aniqlaniwi mu'mkin. Ol «ball»da aniqlanadi. Ball summasi olardin' klassi boyinsha ko'rsetkishi onin' jiyindidag'i u'lesine ko'beytiw arqali aniqlanadi. Ol boyinsha:

- 1-shi klassqa 100 balldan - 150 ballg'a shekemgi ka'rxanalar,
- 2-shi klassqa 151-250 ballg'a shekemgi ka'rxanalar,
- 3-shi klassqa 251-300 ball toplag'an ka'rxanalar kiredi.

1-shi klass likvidli qarjilar

№	Ko'rsetkishler	Summa
1	Kassa	3
2	Raschetniy schet	120
3	Valyuta scheti	42
4	Basqa aqshalay qarjilar	35
5	Kisqa mu'ddetli finans qarjilari	100
	Barlig'i	300

2-shi klass likvidli qarjilar

№	Ko`rsetkishler	Summa
1	Debitorliq qarizlar	7200
	Barlig`i	7200

3-shi klass likvidli qarjilar

№	Ko`rsetkishler	Summa
1	Zapaslar ha`m shig`inlar	20 000
	Barlig`i	20 000

Eger qisqa mu`ddetli minnetlemeler 15 000 di qurasa, o`z qarjilarinin` derekleri 25 000 di ha`m balans boyinsha qarji dereklerinin` juwmag`i 50 000 di qurasa qariz aliwshinin` reytingi:

$K_{al}=0,02$ ($300 : 15\ 000$);

$K_{pl}=0,5$ ($300+72000 : 15\ 000$);

$K_p=1,8$ ($300+7200+20\ 000 : 15000$);

$K_n = 50\%$ ($25000 * 100 : 50\ 000$)

Bizin misalimiz boyinsha qariz aliwshi K_{al} boyinsha 3-klass, K_{pl} , K_p ha`m  $K_n$  boyinsha 2-shi klassta. Bunnan onin` reytingi to`mendegishe:

Ko`rsetkish	Klass	U`lesi %	Balldi esaplaw usuli
K_{al}	3	30	$3*30=90$
K_{pl}	2	20	$2*20=40$
K_p	2	30	$2*30=60$
K_n	2	20	$2*20=40$
Barlig`i	x	100	230

Demek misalimizdag`i qariz aliwshi ballardin` summasina qarag`anda 2-shi klassqa tuwra keledi.

Ha`r bir klasstag`i ka`rxanalar menen bankler kreditlik qatnasiqlarin o`zgeshe alip baradi. 1-shi klass qariz aliwshilarg`a bank kreditlik liniya aship beriwi, protsent stavkasini to`menletiw, blanklik yag`niy ta`miynlenbegen kreditler beriwi mu`mkin.

2-shi klass qariz aliwshilar menen ta`miynlengen kreditlik qatnasiqlarda boladi. Bunda kredittin` protsentlik stavkasi ta`miyinleniw tu`rine qaray belgilenedi.

3-shi klass qariydarlarga qariz beriw bank ushin u`lken qa`wip qa`terge jol qoyiw menen barabar. Ko`pshilik jag`dayda bunday qariydarlarga kredit berilmeydi. Eger berilgen jag`dayda onin` ko`lemi xojaliktin` ustav fondinan artpag`an mug`darda beriledi ha`m protsentlik stavkasi joqari boladi.

A`debiyatlar:

1. Bankovskoe delo pod red. prof. Kolesnikova. Moskva «Finansi i statistika» 1997 g.

2. Banki i bankovskie operatsii. pod red. prof. E. F. Jukova Moskva. »Banki i birji» 1997 g.

3. Den`gi i finansovie rinki. V. A. Chjen Tashkent IPK «Shark» 1997 g.

4. »Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti» Mullajonov F. Tashkent «Uzbekistan» 1996 g.

Bank ta`wekelshiligi ha`m onin` tu`rleri

Jobasi:

1. Bank ta`wekelshiligi tu`sinigi ha`m onin` tu`rleri.

2. Bank ta`wekelshiligin qamsizlandiriw.

3. O'zbekstanda bank ta'wekelshiliginin' qasbiyatlari.

Bazar ekonomikasi bazar infrastrukturasi - bir bo'legi bolganlikdan onin' ekonomikadagi turaqlilig'i uliwma mamleketlik ahmiyettegi mas'ele bolip tabiladi. Kommertsiyalik banktin' tiykarg'i maqseti bul payda aliw bolip esaplanadi. Payda aliw maqsetinde hesh qanday ziyani ko'rmewge ha'reket etedi. Bul eki maqset bir birine qayshi keledi. Bank payda aliw maqsetinde qandayda ta'wekelshilikke jol koyadi ha'm sog'an qayil boladi, al qariydarlar o'z qarjilarinin' saqlanip turiwin qaleydi. Banktin' ta'wekelshiligi ha'm paydasi arasindagi en' qolayli optimal' qatnasti tabiw ha'm uslap turiw bankti basqariw xizmetinin' en' basli mashqalasi bolip tabiladi. **Bank ta'wekelshiligi** degende ayirim finans operatsiyalarin' a'melge asiriwda banktin' o'z resurslarinin' ayirim bo'leklerinin' jog'altiwga ushiraw itimallig'i, da'ramatlardin' tu'spey qaliw ha'm qosimsha shig'inlardin' sarp etiliw qa'wpi tu'siniledi.

Bank ta'wekelshiligi u'stinen basqariwdi sho'lkemlestiriw na'tiyjeliligi olardi ayirim belgileri boyinsha aniq ha'm konkret gruppalariga ha'm turrlerge bo'liwge baylanisli boladi. Bank ta'wekelshiligi ilimiy tiykarlarda klassifikatsiyalar olardi basqariwda na'tiyjeli usillardi qollaniwga mumkinshilik beredi. Payda boliw sebeplerine qaray ta'wekelshilik taza ha'm spekulativlik bolip bo'linedi. Taza ta'wekelshilik bul ob'ektiv xarakterge iye ha'm bank xizmeti na'tiyjesinde ziyani menen yamasa na'tiyjesiz juwmaq penen tamamlanatug'in operatsiyalariga aytiladi. Spekulativlik, bul banktin' xizmetine qaray o'zgeretug'in ha'm onnan paydada aliwi mumkin ha'm ziyang'a da qaliwi mumkin boladi.

Ju'zege keliwine baylanisli bank ta'wekelshiligi sistemaliq ha'm sistemaliq emes bolip bo'linedi. Sistemali ta'wekelshilik putkil bank sistemasindagi uliwma jag'daydin' o'zgerisine baylanisli banktin' finans ahwalinin' o'zgeriw itimallig'i. Sistemali emes ta'wekelshilik dep uliwma bank sistemasi bir qalipli rawajlanip atirgan waqitta, tek g'ana sol banktin' finans jag'dayinin' to'menlewi menen payda bolatug'in ta'wekelshilikke aytiladi.

Basqariw mumkinshiliklerine qaray bank ta'wekelshiligi ashiq ha'm jabiqliq bolip ekige bo'linedi. Ashiq ta'wekelshilik retlestiriw mumkin bolgan ta'wekelshilik, al jabiqliq tawekelshilik-ol basqariw mumkin bolmag'an ta'wekelshilik.

Bank xizmetinin' juwmag'ina ta'sir etiw da'rejesine baylanisli bank ta'wekelshiligin to'men, orta ha'm toliqliq dep bir neshe kategoriyaga bo'ledi. Angliya kommertsiyalik banklerinde to'mendegi kategoriyalariga bo'liw qabil etilgen:

1. A kategoriyasi -sezilerlik yamasa nol'lik ta'wekelshilik,
2. B kategoriyasi - qa'dimgi (obichniy) ta'wekelshilik,
3. V kategoriyasi -ko'terinki (povishenniy) ta'wekelshilik,
4. G kategoriyasi -joqari ta'wekelshilik,
5. D kategoriyasi -(nepriemlemiy), qabil etilmeytug'in ta'wekelshilik.

Esaplaw usilina baylanisli uliwmalik ha'm jeke ta'wekelshilik dep ayirip ko'rsetedi. Banktin' da'ramatlig'ina ha'm banktin' likvidliginin' ekonomikalik normativlerine boysiniwina qaray ta'wekelshilik shamasin bahalaw ha'm boljaw na'tiyjesinde aniqlanatug'in ta'wekelshilik uliwma ta'wekelshilik boladi. Banktin' ayirim operatsiyalari yamasa operatsiyalar toparinin' ta'wekelshiligine koeffitsientler shkalasi jar'deminde bahalaw na'tiyjesinde aniqlanatug'in ta'wekelshilik jeke ta'wekelshilik dep ataladi.

Payda boliw ortalig'ina qaray bank ta'wekelshiligi ishki ha'm sirtqi bolip bo'linedi. Sirtqi ta'wekelshilik makroortaliqta payda boladi ha'm bank xizmeti

menen tikkeley baylanisli emes. Ishki ta'wekelshilik banktin' mikroortalig'inda payda bolip o'z xizmetinin' na'tijjesine baylanisli boladi. Ishki ha'm taza ta'wekelshilik tu'siniklerinin' ma'nisi birdey boladi, biraq sirtqi ta'wekelshilik tu'sinigi spekulyativ ta'wekelshilik tu'siniginen biraz ken' bolip tabiladi ha'm o'z ishine spekulyativ ta'wekelshilik aladi. Misali: siyasiy, sotsialliq, ekonomikalik ha'm ta'biyy-klimatliq h.t.b. Ishki ta'wekelshilik bank operatsiyalarinin' tu'rine qaray, bank qariydarina qaray ha'm kommersiyalliq banktin' qa'niygelesiwine qaray gruppalar'ga bo'linedi. Bank operatsiyalarinin' xarakterine qaray ishki ta'wekelshilik to'mendegi gruppalar'ga bo'linedi:

- balansliq operatsiyalar boyinsha ta'wekelshilik,
- aktiv ha'm passivlerdi basqariw sapasi menen baylanisli ta'wekelshilik,
- finansliq xizmetlerdi realizatsiyalaw menen baylanisli ta'wekelshilik.

Balans operatsiyalari boyinsha ta'wekelshilik aktiv operatsiyalar boyinsha ha'm passiv operatsiyalar boyinsha ta'wekelshilik dep ekige bo'linedi. Banktin' aktiv operatsiyalari boyinsha ta'wekelshiligine: kreditlik, esaplasiw, kassalik, bazar menen baylanisli, valyutaliq, lizinglik, faktoringlik, investitsiyalaw ha'm finanslastiriw menen baylanisli ta'wekelshilikler kiredi. Passiv operatsiyalari boyinsha ta'wekelshilik banktin' qoyilma, depozit, basqa finans-kredit mekemelerinen aling'an kreditlerdi tartiw, ja'mlew mu'mkinshilikleri menen baylanisli bolg'an ta'wekelshilik.

Balanstan tis operatsiyalar boyinsha ta'wekelshilik o'z qariydarlarinin' minnetlemeleri boyinsha berilgen garantiyalar ushin to'lem to'lew kerek bolg'an jag'dayda payda boladi. Aktiv ha'm passivlardi basqariw sapasi menen baylanisli ta'wekelshilik o'z ishine to'lem qa'biletin jog'altiw, bankrot boliw, protsentlik, paydani toliq alalmaw, bank xizmetkerlerinin' o'z jumisin alip bara almaw menen baylanisli ta'wekelshilik aladi.

A'debiyatlar:

- 1.Bankovskoe delo pod red prof.V.I.Kolesnikova Moskva Finansi i statistika 1997 g.
- 2.Bank i bankovskie operatsii pod red. prof.E.F.Jukova Moskva Banki i birji 1997 g.
- 3.Den'gi i finansovie rinki V.A.Chjen Tashkent IPK Shark 1997 g.
- 4.U.Shermuxanov. O straxovanii valyutnix riskov. "EiS" 1997 №4
- 5.Upravlenie riskami kommercheskix bankov RDK №1 1997 g.

Paydalaniw ushin a`debiyatlar

1. I.A.Karimov "Wzbekiston milliy istiqlol, iqtisod, siesat, mafkura". 1-tom. T. "Wzbekiston" 1996 yil.
2. I.A.Karimov "Bizdan ozod va obod vatan qolsin" 2-tom. T. "Wzbekiston" 1996 yil.
3. I.A.Karimov "Ozod va obod v I.A.Karimov atan, erkin va farovon haet-pirovard maqsadimiz" 8-tom. T. "Wzbekiston" 2000 yil.
4. I.A.Karimov "Vatan taqdiri uchun har birimiz ma`sulmiz" 9-tom. T. "Wzbekiston" 2001 yil.
5. "O`zbekistan Respublikasi Orayliq banki xakkindag`i" Nizam. Tashkent, 1996 j.
6. "O`zbekistan Respublikasi banklar ha`m bank xizmeti haqqinda" Nizam. Tashkent, 1996 j.
7. O`zR "Girew haqqinda" g`i Nizam T.1992 j.
8. O`zR "Ka`rxanalar haqqinda" g`i Nizami T.1992 j.
9. Postanovlenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan ot 15 aprelya 2005 goda № PP-56 "O merax po dal`neyshemu reformirovaniyu i liberalizatsii bankovskoy sistemi"
10. "Banklarni tugatish tartibi tugrisidagi nizomga uzgartirishlar vakushimchalar kiritish haqida" UzR Markaziy bank Boshqaruvining 2005 yil 12 marttagi 3-A/2 son qarori.
10. "Tijorat banklarida kassa ishini tashkil etish, inkassatsiya qilish va boyliklarni tashishga doir yuirqnomaga uzgartirishlar kiritish haqida" UzR Markaziy bank Boshqaruvining 2005 yil 12 marttagi 3-A/2 son qarori.
12. Bankovskoe delo pod red V.I.Kolesnikova. Moskva "Finansi i statistika", 1997 g.
13. Sh.Abdullaeva., Pul, kredit va banklar, Toshkent "Moliya", 2000y
14. Sh.Abdullaeva, Bank ishi, Toshkent, Moliya instituti, 2003 y.
15. Sh.Abdullaeva , Bank va Siz uchun yaratilgan qulaylik, "Yangi asr avlodi" Tashkent-2003 y.
16. Banki i bankovskie operatsii pod red .prof. E.F.Jukova. Moskva "Banki i Birji", 1997 g.
17. Sovremenniy kommercheskiy bank "Upravlenie" operatsii V.M.Usoskin Moskva. IPK "Vazar-Ferro" 1994 g.
18. Bankovskaya sistema Uzbekistana v godi nezavisimosti Mullajanov.F. T. "Wzbekiston" 1996 g.
19. Wzbekiston Respublikasi bank tizimi. Mullajonov.F, T."Wzbekiston" 2001 yil.
20. Finansi denejnoe obrashenie, kredit pod red, prof. L.A.Drobozinoy. M. "Finansi", "YuNITI" 1999 g.
21. Den`gi i finansovie rinki. V.A.Chjen. Toshkent Izdatel`stvo "Biznes-Katalog" 1997 g.
22. Bankovskoe delo. Spravochnik posobie pod red. Yu.A.Babichevoy, Moskva "Ekonomika", 1994 g.
23. Abdullaev "Kredit ", Tashkent. 1994 y.
24. Abdullaev "Pul", Tashkent 1996 y.
25. "Rinok, den`gi i kredit" 2007-2008gg.
26. Ekonomika i statistika 2007-2008 gg.
27. Bankovskie vedomosti.2008 g

Mazmuni

Kirisiw	2
Kommertsiyaliq banktin` Orayliq bank penen o`z-ara qatnasiqlari	3
Kommertsiyalliq banklerdin` huqiyqiy ha`m ekonomikaliq tiykarlari	7
Kommertsiyalliq banktin` xizmetinin` tiykarg`i printsipleri	8
Kommertsiyalliq banklerdin` funktsiyalari	9
Kommertsiyalliq bankler - bazar ekonomikasi kredit sistemasinin` tiykarg`i buwini	10
Kommertsiyalliq banklerdin` resurslari ha`m onin` passiv operatsiyalari	12
Kommertsiyalliq banklerdin` naq pulsiz esaplasiw operatsiyalari	15
Kommertsiyalliq banklerdin` kassaliq operatsiyalari	24
Kommertsiyalliq banklerdin` da`lda`lliq operatsiyalari	26
Bazar ekonomikasi jag`dayinda qisqa mu`ddetli kreditlestiriwdi sho`lkemlestiriw	30
Banktin` kreditlik sha`rtnamasin du`ziwi qariydarlardin` kreditti qaytariw qa`biletin bahalaw usillari	33 37
Bank ta`wekelshiligi ha`m onin` tu`rleri	40
Paydalaniw ushin a`debiyatlar	43